

ХРЕСТОМАТІЯ
З ДИСЦИПЛІНИ «ГЕОГРАФІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО»
(містить наукові статті та уривки з наукових видань)

Національне географічне краєзнавство: наукові засади, методи, проблеми

Сьогодні національне краєзнавство вступило в епоху ренесансу. Нинішній краєзнавчий рух розгортається на благодатному фоні. На початку нового тисячоліття дослідники і літописці рідного краю отримали два важливих документи, котрі відкривають широку перспективу. Це Указ Президента України Л. Д. Кучми “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху” від 23.01.2001 р. та Постанови Кабінету Міністрів України “Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року” від 10.06.2002 р.

Краєзнавчий рух, як і у 20-і роки минулого століття, набув масового характеру. Разом з тим, спостерігається певна невідповідність між масштабністю краєзнавства, як суспільного явища, та рівнем його наукового узагальнення. Еклектичне змішування означених функцій (сфер) призводить до того, що сучасне краєзнавство має вигляд досить суперечливого комплексу дисциплін, підходів, принципів та світоглядних орієнтацій. У зв'язку з цим перед дослідниками постають невідкладні завдання подальшої наукової розробки загальної теорії краєзнавства. Відбір найістотніших чинників аксіоматизації та їх типізація дозволили виокремити три основні функції краєзнавства.

Перша функція краєзнавства суто педагогічна. Вона визначає краєзнавство як метод, дидактичний принцип, за допомогою яких можна домогтися підвищення ефективності навчально-виховного процесу в освітніх закладах всіх типів, успішно опановувати основи наук, допомогти формувати практичні уміння і навички.

Друга функція визначає краєзнавство як пропедевтичний курс елементарної історії, географії, природознавства тощо.

І, нарешті, **третя функція – наукова.** Вона визначає краєзнавство як складову частину географічної науки з усіма притаманними для неї методами дослідження. На теоретичному рівні наукове краєзнавство має найбільш спільні ознаки з країнознавством.

Одним з принципових питань теорії є питання про об'єкт і предмет наукового географічного краєзнавства. Якщо країнознавство досліджує територію усієї держави, то наукове краєзнавство обмежується лише територією її певної частини – окремих населених пунктів (хутір, село, селище, місто), адміністративно-територіальних одиниць, країв тощо. За образним визначенням В. П. Семенова-Тян-Шанського, “географія дивиться в телескоп, краєзнавство – в мікроскоп” [1, С. 255].

Національне географічне краєзнавство: наукові засади, методи, проблеми

Краєзнавство є нижчим таксономічним елементом країнознавства і разом з останнім дозволяє відтворити цілісний образ України як держави з її виразною геополітичною “особистістю”, з її могутнім, своєрідним, надзвичайно складним за структурою інтегральним потенціалом та його окремими компонентами – природно-ландшафтним, природно-ресурсним, трудовим, науково-технічним, виробничим, інтелектуальним тощо.

Безумовно, що більшість методів, які використовують у дослідженні країни, застосовують і в процесі дослідження її окремих територій нижчого таксономічного рівня. Вони багато в чому схожі і є загально географічними. Хоча, слід зазначити, що наукове краєзнавство має і свої власні, специфічні методи досліджень, зокрема анкетний, візуальний тощо.

Методологічні засади національного краєзнавства розробляли декілька поколінь вчених, але найбільш фундаментальне відображення вони знайшли в працях видатних вчених епохи українського відродження початку ХХ ст. Історичний аспект української державності всебічно об’рунтував М. С. Грушевський, етнічний – Ф. К. Вовк, територіально-географічний – С. Л. Рудницький. Творчо розвиваючи спадщину фундаторів української географічної науки С. Л. Рудницького і П. А. Тутковського сучасне національне краєзнавство (за Я. Жупанським і В. Крулем) слід розглядати як цілісну, нерозривну і відкриту систему, яка функціонує в світі тривимірних системних моделей: простір (географічне краєзнавство), час (історичне краєзнавство) та соціум (соціальне краєзнавство) [2, С. 3–4]. Об’єднуючим елементом тут виступає початковий елемент – територія. Отже, географічне краєзнавство виступає стрижнем національного краєзнавства.

Щоб збагнути процес формування і всю складність еволюції наукового географічного краєзнавства, важливо визначитися з його періодизацією.

Як і кожна наука, географічне краєзнавство у своєму розвитку пройшло всі основні етапи еволюції: **витоки – початки** (зародження) – **становлення – утвердження**. Ми вважаємо їх відправними у визначенні періодизації історії географічного краєзнавства. Враховуючи набутий досвід українських вчених у дослідженні даної проблеми, вважаємо за доцільне виокремити наступні головні періоди в історії географічного краєзнавства:

1-й період. V–IV ст. до Р. Х. – середина XVII ст. – *витоки або стихійно-описовий* період. Цей період є своєрідною предтечею початків (зародження) географічного краєзнавства.

2-й період. Друга пол. XVII – середина XIX ст. – *початки (зародження)* українського географічного краєзнавства.

3-й період. Друга половина XIX – початок XX ст. – *становлення* організаційних форм українського географічного краєзнавства.

4-й період. 1917–80-ті роки XX ст. – *час складних трансформацій* географічного краєзнавства в умовах тоталітарної системи.

5-й період. Кінець 80-х – початок XXI ст. – *період утвердження* географічного краєзнавства як науки в умовах державної незалежності України.

Кожний з цих запропонованих періодів включає певні етапи, які мають свою специфіку і особливості [3].

Сьогодні наукове географічне краєзнавство набуває конструктивних рис, пов'язаних з вирішенням важливих глобальних проблем розвитку держави. Головним з них є: участь у проведенні ефективної регіональної політики та адміністративної реформи, збереження і відтворення генофонду нації, ліквідація наслідків Чорнобильської трагедії, пошук шляхів поліпшення якості життя та повноцінного життєзабезпечення населення, відтворення історико-географічної пам'яті народу, деідеологізація географо-краєзнавчих досліджень, створення "Червоної книги" топонімів України та реалізація програми "Пам'ять втрачених сіл", повернення в науковий обіг спадщини видатних географів, дослідників і літописців рідного краю, чий імена замовчувалися тоталітарною системою, вивчення і популяризація внеску вітчизняних учених-географів, краєзнавців, мандрівників та зарубіжних дослідників України, раціональне використання природно-ресурсного потенціалу, удосконалення історико-географічного районування, розширення мережі природно-заповідного фонду, формування світогляду на засадах загальнолюдської моралі тощо.

Жодну з названих та багатьох інших проблем державного розвитку України не можна вирішити без рішучої географізації мислення, тобто без урахування територіальних відмін в особливостях природних, економічних, соціальних та екологічних умов регіонів України, без наукового аналізу механізму взаємодії суспільства і природи у всій повноті цих складних багатоаспектних та багаторівневих процесів. Як слушно з цього приводу зазначає голова Всеукраїнської спілки краєзнавців академік П. Т. Тронько, що "лише глибоке знання специфіки, шляхів історичного розвитку регіонів відкриває можливість для формування всебічно зваженої внутрішньої політики" [4, С. 99].

Реалізація цих завдань сприятиме подальшому розвитку всіх форм краєзнавства, підвищуватиме його роль і практичну значимість у справі національно-культурного відродження України.

Література

1. Семёнов Тян-Шанский В. П. Район и страна. – М., 1928;
2. Жупанський Я. І., Круль В. П. Роль і місце географічного краєзнавства у структурі національного краєзнавства // Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. – Житомир: Льонок, 1992;
3. Докладніше див.: Костриця М. Ю. Періодизація українського географічного краєзнавства // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 39–42;
4. Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні духовності і культури. – К.: Рідний край, 1994.

УДК 91(477.83)

Микола Костиця (м. Житомир)

НАУКОВІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОГО ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

У статті розглядаються наукові засади українського географічного краєзнавства, його суть, зміст, об'єктно-предметне поле.

Ключові слова: географічне краєзнавство, наукові засади, інституціалізація.

В статье рассматриваются научные основы украинского географического краеведения, его смысл, содержание, объективно-предметное поле.

Ключевые слова: географическое краеведение научные основы, институциализация.

Дослідження історії географічного краєзнавства і становлення його як самостійної галузі знань — надзвичайно актуальне завдання сьогодення. Необхідність побудови нової парадигми цієї галузі знань вимагають переоцінки її виникнення з позицій сучасного рівня розвитку географічної науки. Саме тому це питання перебуває в полі зору сучасних українських і зарубіжних вчених. При цьому, на нашу думку, слід обов'язково враховувати зауваги проф. О. І. Шаблія, який слушно зазначає, що потрібно розрізняти історію географічної науки в Україні в цілому та історію власне української географії. Хоч вони взаємопов'язані, проте існує певна різниця. Адже історію географії в Україні творили не тільки українці, а й вчені всіх народів, що жили в Україні, а також зарубіжні дослідники та українські вчені, що з різних обставин вимушені були мешкати і творити за межами батьківщини¹.

Одним із принципових питань теорії, навколо якого протягом десятиріч не припиняються дискусії, є питання про зміст, сутність, місце географічного краєзнавства у структурі національного краєзнавства, об'єктно-предметне поле. Окремі вчені вважають краєзнавство “науковою дисципліною”, “методом дослідження”, інші — “дидактичним принципом”, “навчальним предметом”, “методом навчання і виховання” тощо. Подібна строкатість, з одного боку, свідчить про надзвичайну багатofункціональність краєзнавства, його важливу роль у різних сферах людської діяльності, з другого — про недостатню зрілість наукової теорії. Ця полеміка не набула логічного завершення й по сьогодні. Складність вирішення цієї проблеми полягає в тому, що важливою ознакою краєзнавства є поліхронізм, у зв'язку

з чим воно водночас постає і галуззю наукового пізнання, і масовим рухом, і формою громадської діяльності, є (за Д. С. Ліхачовим) “найбільш масовим різновидом науки”.

Відбір найістотніших чинників аксіоматизації та їх типізація дали змогу виокремити три основні функції краєзнавства: наукову, пропедевтичну і педагогічну.

Перша і найголовніша функція краєзнавства — наукова. Вона визначає краєзнавство як складову частину географічної науки з усіма притаманними для неї методами дослідження. У цій функції географічне краєзнавство розглядається як важливий інструментарій до пізнання і перетворення певної території, що фактично поріднює його із завданнями і цілями конструктивної географії. Географічне краєзнавство виступає як прояв географічного процесу і загальних закономірностей розвитку природи і суспільства у конкретних локальних умовах. Образно говорячи, краєзнавство у цій функції є живою тканиною географічної науки, без якої остання не може існувати, як вона не може існувати без теорії. Звідси зрозуміло, що теорія наукового краєзнавства органічно пов'язана з теорією географічної науки. Найбільш спільні ознаки на теоретичному рівні краєзнавство має з країнознавством. Відмінність між ними полягає не в теорії, а в масштабах об'єкта території. Якщо країнознавство досліджує територію усієї держави, то наукове краєзнавство обмежується лише територією її певної частини — окремих населених пунктів (хутір, село, селище, місто), адміністративно-територіальних одиниць на рівні району, області, країв тощо.

Видатний російський географ В. П. Семенов-Тянь-Шанський порівнював географію з

величезним декоративним полотном, а краєзнавство — з тонкою мозаїкою. За його образним визначенням “географія дивиться у телескоп, краєзнавство — в мікроскоп”². На відміну від географії, яка фіксує свої досягнення на картах дрібних масштабів, що охоплюють великий простір, краєзнавство подає свої спостереження на картах великого масштабу, які охоплюють невеликі райони. Зв’язок між країнознавством і краєзнавством слід розглядати як діалектичне відношення цілого і частини, як Батьківщини до батьківщини.

Необхідність дослідження “малої батьківщини” (села, селища, міста, району, області, краю, регіону), як певної цілісності, зумовлена потребами деталізації географічного процесу, виявлення відмінностей, особливостей і чинників, що їх зумовлюють, оптимізації аналізу співвідношення загального та часткового. Осмислення таких особливостей дискутується також практичними цілями, оскільки без розуміння особливостей природничо-історико-соціокультурного підґрунтя неможливо з’ясувати інтереси і потреби даного регіону³.

Краєзнавство, на нашу думку, є нижчим таксономічним елементом країнознавства і разом з останнім дає змогу відтворити цілісний образ України як держави з її виразною геополітичною “особистістю”, з її могутнім, своєрідним, дуже складним за структурою інтегральним потенціалом та його окремими компонентами — природно-ландшафтним, природно-ресурсним, трудовим, науково-технічним, виробничим, інтелектуальним тощо^{4,5}.

Безумовно, що більшість методів, які використовуються у дослідженні країни, застосовують і в процесі дослідження її окремих територій нижчого таксономічного рівня. Вони багато в чому схожі і є загальногеографічними. Хоча, слід зазначити, що наукове краєзнавство має і свої власні, специфічні методи досліджень, зокрема анкетний, візуальний тощо.

Друга функція визначає краєзнавство як пропедевтичний курс елементарної географії. Ці функції у загальноосвітній школі з 1992/93 навчального року виконував курс “Географія рідного краю”. Ним започатковувалося вивчення систематичного курсу шкільної географії.

Третя функція — педагогічна. Вона визначає краєзнавство як метод, дидактичний принцип, завдячуючи яким можна домогтися

підвищення ефективності навчально-виховного процесу в освітніх закладах, успішно опановувати знання про природу і життя людини, допомогти формувати практичні уміння і навички, є важливим чинником культури. Пізнання рідного краю становить стрижень національної самосвідомості і самоідентифікації, воно є необхідною умовою інтелектуального мужіння дитини, яка навчається, перетворення її на громадянина. Краєзнавство є тлом, яке дає можливість досягнути фундаментальні закономірності розвитку рідного краю — малої батьківщини, а через нього і великої батьківщини — України. Серед дисциплін гуманітарного профілю краєзнавство посідає чільне місце і є їх основою.

Методологічні засади національного краєзнавства розробляли декілька поколінь географів, істориків, педагогів, але найґрунтовніше відображення вони знайшли в працях видатних вчених періоду українського відродження початку ХХ ст. Історичний аспект української державності всебічно обґрунтував М. С. Грушевський, етнічний — Ф. К. Вовк, географічний — С. Л. Рудницький.

Творчо розвиваючи спадщину фундаторів українського краєзнавства та його сучасних методологів, *національне краєзнавство ми визначаємо як цілісну, нерозривну і відкриту систему, яка функціонує в світі тривимірних системних моделей: простір (географічне краєзнавство), час (історичне краєзнавство) та соціум (соціальне краєзнавство)*⁶.

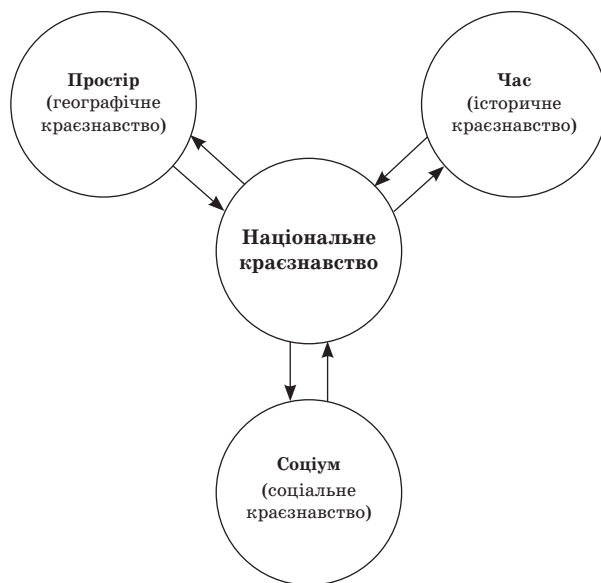

Рис. 1. Структура національного краєзнавства

Об'єднуючим елементом у структурі національного краєзнавства виступає початковий елемент — територія, на якій здійснюється диференціація та інтеграція всіх напрямів дослідження. Територія (за Я. В. Верменич) є своєрідним “знаменником унікальності” у краєзнавстві. Окреслення контурів дослідження є передумовою будь-якої краєзнавчої праці. Просторове окреслення об'єкта вивчення — ознака хорологічного підходу до його характеристики, демонстрація того, що хронологічні підходи у краєзнавстві мають підпорядковане значення. Оскільки краєзнавство вивчає територіальну (просторову) організацію певного соціуму, хорологічний аспект є для нього визначальним⁷.

В. П. Круль, розвиваючи цю думку, зазначає, що географічне краєзнавство виступає першою складовою в системі загального краєзнавства з кількох причин. По-перше, воно фіксує просторові утворення на даний час, простежує їх можливу динаміку, дає уявлення про природну, географічну навантаженість регіону. По-друге, витoki краєзнавства глибоко закорінені саме в географії. Висновок автора про те, що “географія має право бути генератором ідеї українського краєзнавства”, вбачається нам основоположним в теоретичних дискусіях щодо місця і ролі географічного краєзнавства в структурі загального краєзнавства, воно виступає своєрідним стрижнем національного краєзнавства.

Важливим для пізнання сутності предмета нашого дослідження є питання про об'єкт і предмет ГКУ. В узагальненому вигляді основним об'єктом географічного краєзнавства є суспільно-територіальний комплекс (СТК) певної території, який характеризується сукупністю природних ресурсів, населених місць і природоперетворювальних об'єктів. СТК виступає одним із видів геосистем, які являють собою елементи структури і форми організації географічної оболонки, а саме це і є предметом географії як науки⁸. М. М. Паламарчук і О. М. Паламарчук цілком слушно зазначають, що СТК, як об'єкт вивчення, стверджує географічний характер краєзнавчих знань, але він не вичерпує їх. Крім знань про СТК, краєзнавство містить у собі знання історії населення, духовної і матеріальної культури певної території. Зв'язок між складовими елементами національної системи краєзнавства (за Я. І. Жупанським і В. П. Крулем) можна окреслити стилізованою ланкою “територія—час—людина”⁹.

На території України формується загальнодержавний СТК, який включає природно-територіальні, історико-територіальні й соціально-територіальні комплекси регіонів (Волинь, Поділля, Слобожанщина, Гуцульщина та ін.). В основі об'єктів краєзнавства представлені локальні СТК на рівні поселень, низових адміністративних одиниць, з притаманними для них всіх структурних елементів суспільно-територіального комплексу держави^{10, 11}.

За визначенням професора П. Г. Шищенка, “об'єктно-предметна сутність, наукові і практичні виміри географічного краєзнавства пов'язані з функцією першої ланки в системі: краєзнавство — країнознавство — регіональна географія — географія. Географічне краєзнавство має своїм просторовим об'єктом територію (край), акваторію з островами, які мають ознаки етно-ландшафтно-господарської цілісності і в межах яких простежуються взаємозалежності між природними умовами, природними ресурсами і етносом, способами господарювання, ментальністю і духовними цінностями”¹². Вчений цілком слушно зазначає, що краєзнавство і країнознавство повинні входити до системи безперервної географічної освіти (початкова, базова, профільна, загальноосвітня школа, ВНЗ) та в наукову сферу. І далі уточнює, що “тільки географія рідного краю є необхідним і науково виправданим містком для переходу до засвоєння країнознавчих курсів у 7–10 класах. Краєзнавчі мотиви повинні звучати в пропонованих курсах у профільних класах старшої 12-річної школи”¹³.

Як слушно зазначає П. І. Штойко, “будь-яка частина суходолу як земного простору унікальна, нетипова, своєрідна і водночас одинична, немислима у множинній повторюваності, а тому має свою особливу тотожність у різних частинах простору. У неї особливий вимір і особливе місце в системі географічних координат. З нею (цією особливістю) пов'язані ті чи інші утворення, наприклад, етносу і держави, які на певному просторі формують свою нетипову і відмінну єдність”¹⁴.

Засновник соціоекології в Україні, доктор географічних наук Г. О. Бачинський головне призначення краєзнавства вбачає у вихованні духовної осідлості людини: “Представникам корінного етносу притаманна глибока, закладена у підсвідомість і тому незбагненна для зайд синівська любов до рідної землі та рідної природи”¹⁵. Відомий фізико-географ, ланд-

шафтознавець Ф. М. Мільков географічне краєзнавство розглядав як багатопредметний і різнофункціональний складник культури, як вид громадської діяльності, як локально-регіональну географію, розрізняючи в ньому локальний і регіональний рівні дослідження¹⁶.

Незважаючи на певні відмінності у підходах відомих вчених щодо визначення об'єктно-предметного поля географічного краєзнавства, визначальним є головний чинник — територія.

Об'єктом географічного краєзнавства є таксономічна територіальна одиниця від елементарного до обласного суспільно-територіального комплексу (СТК); предметом — історико-географічний аналіз ГКУ.

Однією з ключових проблем у процесі дослідження історичних явищ є проблема періодизації. З цього приводу Арнольд Дж. Тойнбі у праці “Осягнення історії” зазначав, що “навіть чи ми зрозуміємо природу життя, поки не навчимося виділяти межі відносної дискретності вічно рухливого потоку... поняття безперервності має значення тільки як символічний світоглядний образ, на якому ми окреслюємо сприйняття безперервності в усьому реальному розмаїтті і складності”¹⁷.

Щоб збагнути процес формування і всю складність еволюції географічного краєзнавства України, потрібно насамперед скласти його періодизацію, визначити його хронологічні межі, виокремити особливості та специфіку кожного з його етапів, визначити рівень інституціалізації. Періодизація дає можливість розглянути сукупність фактів, подій і явищ у їх взаємозв'язку, визначити характерні для кожного етапу детермінанти, спільні ознаки, відмінності, тенденції розвитку, їх зв'язок і взаємообумовленість з попереднім і наступним часом. Як засвідчує практика, вирішення цього завдання залишається надзвичайно актуальним¹⁸. Останнім часом українські географи Г. І. Денисик, Я. І. Жупанський, Я. О. Мариняк, М. Д. Пістун, О. І. Шаблій у ряді праць оприлюднили своє бачення періодизації історії географічної науки в Україні. Діапазон цих поглядів є надзвичайно строкатим як за принципами підходів, так і за часовими рамками. Не вдаючись до дискусій з шанованими авторами, висловимо з цього приводу власні міркування і підходи.

Як і кожна наука, географічне краєзнавство, на нашу думку, у своєму розвитку пройш-

ло всі основні еволюційні етапи: *витоки* — *початки* (зародження) — *становлення* — *утвердження*. Ми вважаємо їх відправними у визначенні періодизації географічного краєзнавства і виокремлюємо п'ять етапів в історії його розвитку:

1-й етап. V–IV ст. до н. е. — XVII ст. — *витоки* або *стихійно-описовий* (емпіричний) етап, який є своєрідною предтечею початків (зародження) географічного краєзнавства.

2-й етап. XVIII — середина XIX ст. — *початки* (зародження) або *цілеспрямовано-описовий* етап українського географічного краєзнавства.

3-й етап. Друга половина XIX — початок XX ст. — *становлення* організаційних форм, наукових шкіл, центрів та напрямів українського географічного краєзнавства.

4-й етап. 40–80-ті роки XX ст. — *перехідний* етап — *час складних трансформацій* українського географічного краєзнавства в умовах тоталітарної системи.

5-й етап. 90-ті роки XX ст. — початок XXI ст. — *утвердження* українського географічного краєзнавства як наукової дисципліни в умовах державної незалежності^{19,20,21,22}.

Кожний із запропонованих етапів включає окремі періоди, які мають свою специфіку і особливості, які нами будуть докладно охарактеризовані у наступних розділах.

Широкі можливості відкриваються перед дослідниками історії науки в процесі пізнання рівня її інституціалізації. А. Титмонас дає таке визначення цього терміну: “Інституціалізація — певний історичний ступінь у розвитку науки і водночас певний ступінь її організованості”²³. Доктор філософських наук В. І. Онопрієнко вважає, що “процес інституціалізації науки включає в себе генезис сучасної системи знання, виникнення наукових закладів, організацій, наукових товариств, формування мережі внутрішньонаукових соціальних відносин та пов'язаних з ними норм наукової діяльності”²⁴.

Специфічною ознакою інституціалізації виступає її “подвійний” характер, на що наголошує Р. Уїтлі: “В науці є два типи інституціалізації, два аспекти наукової діяльності — когнітивний та соціальний, — які можуть бути структуровані більшою чи меншою мірою”²⁵. Перша з них, когнітивна інституціалізація, являє собою систему організації процесів одержання нового знання, його обґрунтування, систематизації та використан-

ня отриманих результатів. Соціальна — передбачає виникнення та збереження формальних структур, які об'єднують членів когнітивної структури²⁶. При цьому зазначимо, що поділ наукового простору на когнітивний та соціально-інституційний є досить умовним.

Перетворення у другій половині XIX ст. науки на соціальний інститут забезпечило швидкий розквіт наукової діяльності, а разом з тим й прискорило процеси інституціалізації, що, в свою чергу, сприяло подальшому підвищенню її ефективності²⁷. Процес когнітивної (первинної) інституціалізації ГКУ розпочався наприкінці XIX ст. і тривав до 30-х років XX ст., коли його було жорстко ліквідовано тоталітарною системою. Відродження процесу інституціалізації УГК стало можливим лише після отримання Україною державної незалежності.

На сучасному етапі науковий простір найдоцільніше розглядати з позицій синергетичного підходу як соціокультурної матриці, що репрезентує когнітивний процес певного наукового товариства. Науковий простір виникає на ґрунті “детермінованого хаосу”, накопичення і осмислення інформації, здобутої окремими вченими, коли науковий процес стає корпоративним. Швидкість прирощення наукових знань (за Я. Верменич) пропорційна не кількості носіїв інформації, а якості продуктивної взаємодії між ними. Інформаційний вибух виникає внаслідок самоорганізації наукового простору, найчастіше у вигляді наукових шкіл. Отже, щоб збагнути процеси становлення наукового простору, необхідно простежити становлення інститутів науки або її інституціалізацію.

Про кількісну сторону наукового життя дає уявлення насамперед інституціоналізований простір науки — наукові центри і відповідна інфраструктура, про якісну — наукові співтовариства, наукові школи й напрями²⁸. Наукову школу (за Д. Зербіно) характеризують чотири головні ознаки: розробка нового оригінального напрямку в науці; спільність основного кола завдань; спільність принципів і методологічних прийомів; безпосередній і тривалий науковий контакт керівника школи та його учнів і виникаюча на цій основі система навчання наукової молоді²⁹.

На відміну від поняття “наукова школа”, термін “науковий напрям” більш варіативний. Як вважає О. Ясь, категорія “напрямок” ґрунтується на спадкоємності наукових традицій; нею визначається спрямованість процесу розвитку певного етапу історичного пізнання у певних територіальних рамках³⁰.

Ступінь інституціалізованості певної наукової дисципліни (за С. П. Рудою) відповідає стану її “зрілості” і у своєму розвитку проходить такі рівні: *доінституційний, первинної інституціалізації (когнітивний) та вторинної інституціалізації (соціальний)*. В цілому ці рівні кореспондуються із запропонованою нами періодизацією ГКУ.

Як підсистема географічної науки, краєзнавство акумулює всі її здобутки та вади. Неподоланною лишається слабкість методологічних узагальнень і гносеологічних підходів. Брак належно розробленого методологізму і концептуалізму в українському історичному дискурсі, на думку І. І. Колесник, пов'язаний із слабкістю логіко-раціоналістичного типу

Історичні етапи ГКУ та рівні його інституціалізації

Історичні етапи ГКУ	Історичні періоди	Рівні інституціалізації
ВИТОКИ (від появи найдавнішої людини до XVII ст. включно)	найдавніший античний середньовічний	ДОІНСТИТУЦІАЛЬНИЙ РІВЕНЬ
ПОЧАТКИ (зародження) (XVIII — перша половина XIX ст.)	анкетно-описовий експедиційний статистичний	
СТАНОВЛЕННЯ (друга половина XIX — 30-ті роки XX ст.)	створення перших краєзнавчих інституцій, наукових шкіл, центрів	РІВЕНЬ КОГНІТИВНОЇ ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ
ПЕРЕХІДНИЙ ЕТАП У РОЗВИТКУ ГКУ (40–80-ті роки XX ст.)	період складних трансформаційних процесів в умовах соціалістичного експерименту	СТАГНАЦІЯ ПРОЦЕСУ ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ
УТВЕРДЖЕННЯ (90-ті роки XX — початок XXI ст.)	ренесанс ГКУ	РІВЕНЬ СОЦІАЛЬНОЇ ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЇ

мислення у вітчизняній культурній традиції. Переважання у ній емоційних підходів спрямовує духовну енергію на пошук не стільки істини, скільки “правди”, осмислення драми життя. “Через це в культурній традиції українського народу сциєнтизм, вишуканий гносеологізм, категоріальна систематичність не пустили глибокого коріння”³¹. Не унормовано належним чином розмежування сфер географічного, історичного, соціокультурного краєзнавства. Немає ясності у співвідношенні по-

нять “краєзнавство”, “регіоналістика”, “рідний край”. Ці поняття у багатьох випадках використовуються довільно і часто вживаються паралельно, а окремими дослідниками як і синоніми.

У зв’язку з цим слушною вбачається заувага професора В. М. Пащенко, який вважає, що аксіоматичне узагальнення теоретичних засад географічної науки в цілому ще попереду³². Цей постулат у повній мірі стосується й географічного краєзнавства.

Джерела та література

- 1 Шаблій О. І. Історичні виміри української географії // Історія української географії і картографії: Матеріали наук. конф. — Тернопіль, 1995. — С. 75–76.
- 2 Семенов Тян-Шанский В. П. Район и страна. — М. — Л.: Гос. Изд-во “Печат. двор в Ленинграде”, 1928; илл. + черт., граф. и картогр., схемы карт. и план. (Пособие для высшей школы). — С. 253.
- 3 Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні // Укр. істор. журнал. — 2001. — № 6. — С. 14.
- 4 Костриця М. Ю. Наукове географічне краєзнавство: до питання про предмет і об’єкт вивчення // Український географічний журнал. — 1998. — № 4. — С. 37–39.
- 5 Костриця М. Ю. Українське географічне краєзнавство: актуальні питання теорії і методології // Наук. зап. Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. — Вінниця, 2005. — Вип. 8. — С. 151–155.
- 6 Жупанський Я. І., Круль В. П. Роль і місце географічного краєзнавства у структурі національного краєзнавства // Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. — Житомир: Льонок, 1992. — С. 3–4.
- 7 Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К., 2003. — С. 357.
- 8 Паламарчук М. М., Паламарчук О. М. Теоретичні основи географічного краєзнавства і соціальне районування // Сучасний стан та перспективи вивчення географії рідного краю у школах: Тези допов. міжнарод. наук.-метод. семінару. — Харків, 1994. — С. 3–4.
- 9 Жупанський Я. І., Круль В. П. Роль і місце географічного краєзнавства у структурі національного краєзнавства // Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. — Житомир: Льонок, 1992. — С. 4.
- 10 Костриця М. Ю. Актуальні питання теорії національного краєзнавства // Українська національна ідея: історія і сучасність: Наук. зб. — Житомир: Журфонд, 1997. — С. 68–70.
- 11 Костриця М. Ю. Суспільно-територіальний комплекс як об’єкт краєзнавчих досліджень: До постанови питання про формування нових теоретико-методологічних засад національного краєзнавства // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура: Матеріали регіон. наук. краєзнав. конф. — Хмельницький — Шепетівка, 1995. — С. 238–241.
- 12 Шищенко П. Г. Географічне краєзнавство: зміст, понятійно-термінологічний апарат, місце в географічній освіті // Історія української географії. — 2001. — № 4. — С. 7.
- 13 Там само. — С. 7–8
- 14 Штойко П. І. Географічна єдність і просторова цілісність України: еволюція концепції // Історія української географії. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. — Вип. 11. — С. 8.
- 15 Бачинський Г. О. Український шлях у майбутнє // Універсум. — 1996. — № 3–4. — С. 18.
- 16 Мильков Ф. Н. Географическое краеведение как элемент культуры // Известия Русского географического общества. — 1995. — Т. 127. — Вып. 3. — С. 43–49.
- 17 Тойнбі А. Дослідження історії: У 2 т. — К.: Основи, 1995. — Т. 1. — 614 с.; — Т. 2. — 410 с.

- 18 Костриця М. Ю. Українське географічне краєзнавство: історія, методологія, постаті, практика. — Житомир: Косенко, 2006. — 444 с.
- 19 Костриця М. Ю. Актуальні питання теорії національного краєзнавства // Українська національна ідея: історія і сучасність: Наук. зб. — Житомир: Журфонд, 1997. — С. 68–70.
- 20 Костриця М. Ю. Наукове географічне краєзнавство: до питання про предмет і об'єкт вивчення // Український географічний журнал. — 1998. — № 4. — С. 37–39.
- 21 Костриця М. Ю. Українське географічне краєзнавство: актуальні питання теорії і методології // Наук. зап. Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. — Вінниця, 2005. — Вип. 8. — С. 151–155.
- 22 Костриця М. Ю. Українське географічне краєзнавство: історія, методологія, постаті, практика. — Житомир: Косенко, 2006. — 444 с.
- 23 Титмонас А. К вопросу о предпосылках институционализации науки // Социологические проблемы науки / Под ред. В. Ж. Келле, С. Р. Микулинского. — М.: Наука, 1974. — С. 158–172.
- 24 Онопрієнко В. І. Наукове співтовариство: Вступ до соціології науки. — К., 1998. — 98 с.
- 25 Уитли Р. Когнитивная и социальная институционализация научных специальностей в области исследования // Научная деятельность: структура и институты. — М.: Прогресс, 1980. — С. 218–256.
- 26 Там само. — С. 227.
- 27 Руда С. П. Становлення мікробіологічної науки в Україні: гносеологічні та інституціональні аспекти // Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — К., 2001. — 36 с. — С. 353.
- 28 Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К., 2003. — С. 206–207.
- 29 Зербіно Д. Наукова школа: лідер і учні (нова концепція). — Львів, 2000. — 126 с.
- 30 Ясь О. В. Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина // Історіографічні дослідження в Україні. — Вип. 7. — К., 1999. — С. 286–313.
- 31 Колесник І. І. Українська історіографія з перспективи концептуального синтезу // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. — Ч. II. XX століття. — Одеса — К. — Львів, 1999. — С. 28–29.
- 32 Пащенко В. М. Аксиоматичне узагальнення теорії природничої географії // VII з'їзд Українського географічного товариства: Тези доповіді. — К., 1995. — С. 24.

Mykola Kostriutsya

The Scientific Fundamentals of Local Geographical Studies

The article treats the scientific fundamentals of the Ukrainian local geographical studies, its substance, contents and subject-object field.

Key words: *local geographical studies, scientific fundamentals, institutionalization.*

6. Рудницька О. Педагогіка: загальна та мистецька. – Навч. посібник. – К.: ТОВ “Інтерпроф”, 2002. – 270 с.
7. Шевнюк О. Структура і функції культурологічної освіти майбутнього вчителя // Педагогіка і психологія. – К.: “Педагогічна преса”, 2003, 1(XXXVIII). – С.81 – 89.

УДК 37.035.6

М.І. Кузьма-Кочур

СУТНІСТЬ, ФУНКЦІЇ І НАПРЯМИ КРАЄЗНАВСТВА

У статті розкривається сутність і функції краєзнавства в сучасний період розвитку суспільства та основні напрями його досліджень. Проводиться короткий аналіз науково-педагогічної літератури, на основі якого складена модель національного краєзнавства, подається сутність основних його напрямків.

The article is devoted to the essence and function of the society and main trend sin its invest ga tion (according to the latest demands). The model of national country study is formed on the basis of analysis of scientific and pedagogical literature and main directions of invest ga tion are given.

Постановка проблеми. Одним із завдань розбудови незалежної України є формування у молодого українця національної самосвідомості, засвоєнню духовних цінностей, вихованню патріотизму, любові до Батьківщини. “Інструментом” у вирішенні цих завдань може бути краєзнавство, яке є одним із дієвих важелів національного, громадянського, патріотичного виховання.

Краєзнавство як сукупність знань про рідні місця, зародилося в далекому минулому. В різні історичні періоди існування суспільства були люди, які добре знали навколишню природу, її минуле і сучасне. М.Ю.Костриця у своїх публікаціях за результатами аналізу археологічних розробок дає характеристику періодів становлення краєзнавства, починаючи з витоків. Подані ним матеріали можна віднести до географічного напрямку краєзнавства. У своїх дослідженнях він доводить, що вже у 1742 році з’явився перший російський підручник невідомого автора “Руководство к географии”, в якому подаються рекомендації щодо глибшого вивчення рідного краю, місцевості, в якій живуть учні, після чого вивчати інші території і країни [10].

У педагогічну науку термін “краєзнавство” ввів В.Я.Уланов, описавши порядок застосування краєзнавчого матеріалу на уроках, необхідність участі вчителя у збиранні такого матеріалу, наголошував на доцільності створення шкільного краєзнавчого музею, посібників, висловив думку про введення краєзнавства в плани вчительських курсів і семінарів [21: 13].

Трактування сутності “краєзнавства” змінюється в різні історичні періоди, але з аналізу історичних джерел ми бачимо, що в основному в поняття “краєзнавство” вкладений географічний зміст. На земському з’їзді вчителів (1914р.) географ І.М.Маньков вперше запропонував термін “краєзнавство” порівняно з терміном “батьківщинознавство” для вивчення “другого концентру – краю (повіту або губернії)” [19: 5]. Такої ж думки дотримувався і Л.Берг, називаючи краєзнавство географією рідного краю. А тому, що “об’єкт і методи вивчення географії і краєзнавства співпадають – вважав О.Барков – то краєзнавство і потрібно розглядати, як “малу географію”[2]. О.Барков, розвиваючи думку В.Кондакова про те, що краєзнавство охоплює багато областей пізнання, наголошував ще і на тому, що комплекс наукових дисциплін виводять у своїй сукупності до наукового і всебічного пізнання краю [2].

У науковій літературі все більше з’являється статей, в яких подається хронологія розвитку краєзнавства як науки. Зокрема:

- О.В.Корнєєв досліджував розвиток географічного краєзнавства в Україні з кінця XIX ст. – початку XX-го. У статті “Географічне краєзнавство в Україні”, після аналізу трактування сутності “географічного краєзнавства” в енциклопедичних джерелах, робить висновок, що “суть краєзнавства полягає у всебічному вивченні місцевості, в якій мешкає людина” (11). У своїх публікаціях проводить аналіз краєзнавчої роботи та місця краєзнавства в навчально-виховному процесі школи і наголошує на проблеми краєзнавства, що виникли сьогодні та пропонує способи їх реалізації [10: 9-11];
- В.В.Обозний велику увагу приділяє краєзнавчій підготовці вчителя;
- М.П. Крачило дає характеристику видів туристсько-краєзнавчої роботи в школі, визначає місце краєзнавства в системі шкільної освіти України;
- Ф. Заставний розкрив виховний потенціал географічного краєзнавства в Україні;
- Л.І. Суторміна розглядає географічне краєзнавство як засіб активізації навчально-виховної роботи та ін.

Метою нашої статті є розкриття сутності і функцій краєзнавства в сучасний період розвитку суспільства та основні напрями його досліджень.

Аналізуючи енциклопедичні тлумачення сутності краєзнавства, можна зробити висновок, що і в сучасних, і в виданнях радянського періоду краєзнавство трактується як “всебічне вивчення частини країни (області, району, міста) переважно місцевим населенням” [18; 32: 3] або “краєзнавство – комплексна галузь знань про певну територію (край)” [8].

У публікаціях останніх років знаходимо нове тлумачення терміну “краєзнавство”, більш глибоке, що включає в себе краєзнавчий імператив “...людина, яка народилася і виросла на рідній землі має почуття обов’язку перед нею, яке генетично закладається в основу моралі з дитинства” [25: 6].

У цей період поряд з “краєзнавством” з’являється термін “українознавство.” П. Кононенко, Я. Мариняк, О. Шаблій виокремлюють в українознавстві складову – “національне краєзнавство.” Оскільки, на думку М. Костриці, для “національного краєзнавства головним є батьківська земля в сучасних територіальних межах з поєднанням у ньому географічності, історичності та соціальної спрямованості, то розглядати краєзнавство слід як тривимірну систему, що складається з трьох взаємопов’язаних елементів – географічного, історичного і соціального, які утворюють спеціалізовану ланку “територія – час – людина” [14: 8-9].

Найхарактернішими ознаками краєзнавства є його багатогалузевість, багатопроBLEMність. Інтегруючим аспектом, який може звести до єдиної системи різнопланові, різнопроблемні напрями краєзнавства, є його національний характер. Територія при цьому виступає не лише як об’єкт досліджень, а є системоутворюючим чинником. Національне краєзнавство розглядається як цілісна, динамічна система, яка функціонує в світі тривимірних системних моделей. Як синтез досліджень питання сутності краєзнавства, нами зроблено спробу створити “Модель національного краєзнавства” (рис.1), доповнивши її формами реалізації краєзнавчої роботи.

Таким чином, українське (національне) краєзнавство – це інтегрований науково-освітній напрям, який спрямований на пізнання історико-географічних країв з метою їх культурно-духовного відродження і пошуку шляхів соціально-економічного розвитку на основі врахування історично закладених передумов розвитку [25: 7].

За визначенням сучасних вітчизняних педагогів, “... краєзнавство – це організована під керівництвом вчителя багатогранна навчально-освітня, пошуково-дослідницька та суспільно корисна діяльність школярів у процесі комплексного вивчення рідного краю” [10]. Воно виконує декілька функцій, зокрема:

- інформаційно-наукова полягає у збиранні, систематизації та представленні інформації, що характеризують історичний розвиток та сучасний стан природи, населення, заселення, освоєння та господарську діяльність на певній території, культурні здобутки (традиційну культуру, пам’ятки матеріальної та духовної

культури, видатні постаті тощо). Одним із завдань є розробка методів пошуку, систематизації інформації для використання в науковій, освітній та просвітницькій діяльності. Призначення цієї системи методів – дати комплексну краєзнавчу характеристику певної території;

- освітня функція краєзнавства здійснюється через вивчення рідного краю в навчальних закладах;
- просвітницько-виховна – через поширення знань у пресі, позашкільній роботі, туристсько-екскурсійній діяльності, популяризації через ЗМІ, друковані видання. Краєзнавча робота спрямована на формування патріотичного ставлення до “малої батьківщини”, любові до рідної землі.

Строкатість дискусій навколо сутності краєзнавства свідчить про важливу роль краєзнавства у різних сферах людської діяльності та його багатофункціональність. М.Ю.Костриця виокремлює функції краєзнавства на основі найістотніших чинників аксіоматизації та їх типізації:

- педагогічна – визначає краєзнавство як метод, дидактичний принцип, за допомогою яких можна домагатися підвищення ефективності навчально-виховного процесу в освітніх закладах усіх типів, успішно опановувати основи наук, допомагати формувати практичні уміння і навички;
- краєзнавство як пропедевтичний курс елементарної історії, географії, природознавства тощо;
- наукова – визначає краєзнавство як складову частину тієї галузі науки, представником якої воно є (географія, історія, екологія тощо) з усіма притаманними для даних наук методами досліджень. “Наукове краєзнавство є живою тканиною, географічної, історичної, філологічної та ін. Наукою, без якої ці науки не можуть існувати, так само, як вони не можуть існувати без основ теорії. Звідси зрозуміло, що теорія наукового краєзнавства органічно впливає з теорії тих наук, які репрезентують той чи інший напрямок краєзнавства” [18: 4].

В.В.Обозний виділяє зовнішні і внутрішні функції краєзнавчої педагогічної освіти відповідно до принципів суспільновідповідності, культуровідповідності, людиновідповідності, природовідповідності, які забезпечують її автономну цілісність [25].

Отже, об'єктами для краєзнавчих досліджень є природа, історія, населення, господарство, культура, мистецтво та інші сторони життя краю, що визначає його напрями, зокрема:

1. Географічне краєзнавство – вивчення гідрологічних, геологічних, метеорологічних особливостей рідного краю, природно-територіальних комплексів та інших географічних особливостей у межах певної території. Поняття “українське географічне краєзнавство” з'явилося на початку ХХ ст. Роль географічного краєзнавства в сучасній Україні зросла у зв'язку з Указом Президента “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні” (23 січня 2001 р.) та Постанови Кабінету Міністрів України від 10 червня 2002 р. “Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 р.”. Проблему географічного краєзнавства досліджувало багато науковців, результатами їх напрацювань були підручники для українських навчальних закладів. Серед них О.Калитовський – “Географія для 2 і 3 класів шкіл середніх” (1900 р.), Баноні і Татомир – “Короткий начерк географії для шкільного ужитку” (1904 р.), А.Поляков – “Фізична географія (для реальних училищ)” (1906 р.), С.Русова – “Початкова географія” (1911 р.).

Предметом географічного краєзнавства є природно-територіальні системи своєї місцевості. Науковою основою географічного краєзнавства є сучасна система географічних наук, яка складається з природничо-географічних і соціально-географічних наук.

2. Біологічне краєзнавство – ознайомлення з конкретними представниками місцевої флори і фауни, їхніми особливостями, значенням у господарській діяльності, ознайомлення з місцевими біогеоценозами, застосуванням біологічної науки у господарстві, вивчення методики спостереження за природою, проведення дослідів, збору колекцій, ботанічного і зоологічного матеріалу.

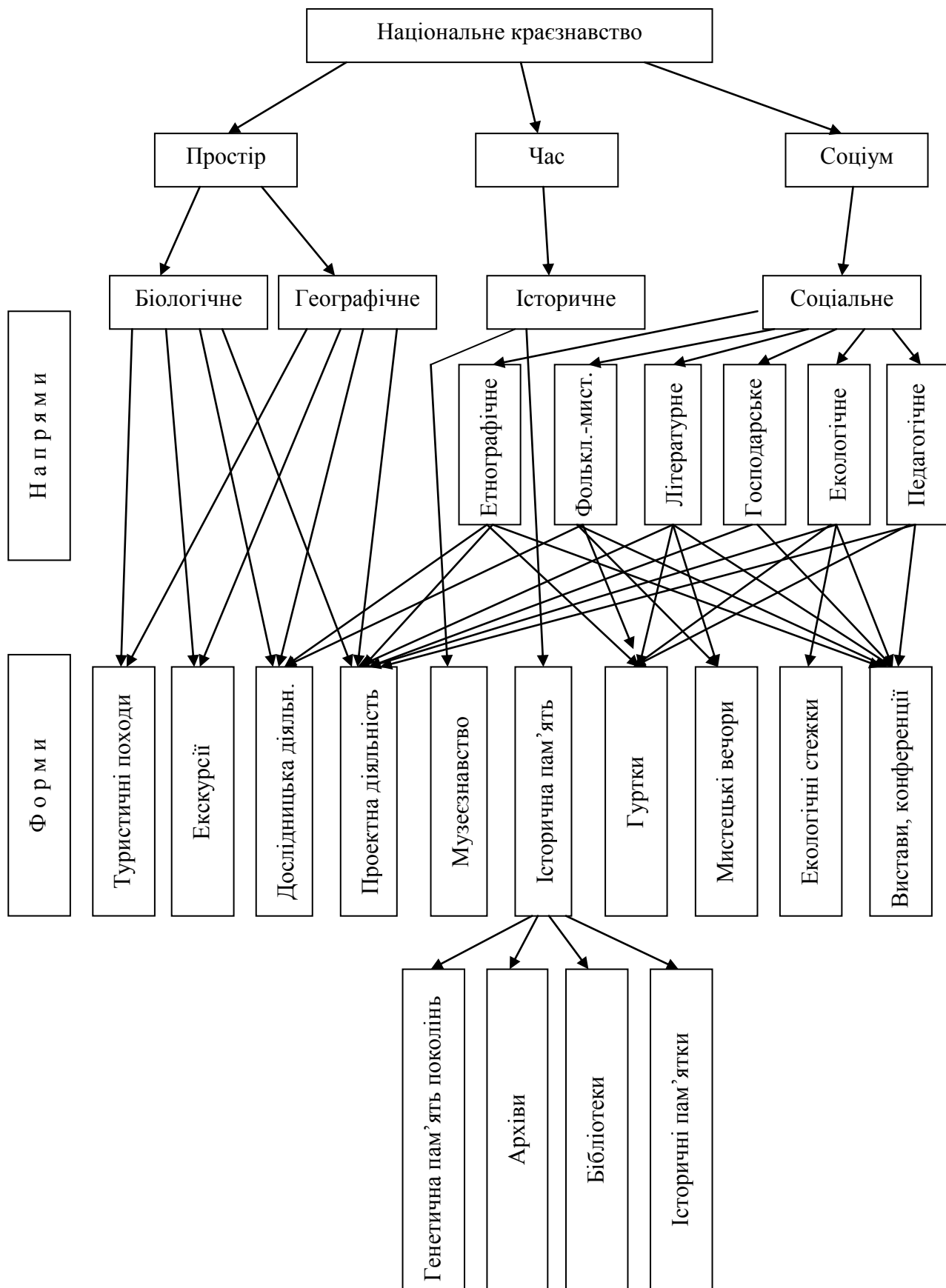

Рис. 1. Модель національного краєзнавства.

3. Етнографічне краєзнавство – вивчення етнічних груп і масивів, які є на території рідного краю, історії їх заселення і розвитку, духовної культури, віросповідання народу, національних звичаїв і традицій, а головне їх збереження в народі та відзначення сучасними поколіннями.

4. Фольклорно-мистецтвознавче краєзнавство покликане зберегти кращі народні зразки творів мистецтва, народну музику, вірші, легенди, оповіді і передати їх майбутнім поколінням засобами учнівської художньої самодіяльності. Стимулюванням створення фольклорно-етнографічних ансамблів, проведення вечорниць і народних ігор, заохоченням літературної творчості молоді.

5. Господарче краєзнавство – вивчення населених пунктів, їх економіко-географічні особливості, дослідження промислових підприємств: історико-географічний розвиток, фактори, під впливом яких вони виникли, забезпеченість сировиною і паливом, трудовими ресурсами; ознайомлення із сільськогосподарськими підприємствами: економіко-географічною характеристикою, дослідження рослинництва, тваринництва та інших галузей, що розвиваються в рідному краї.

6. Екологічне краєзнавство покликане поглибити усвідомлення кожною людиною загострення екологічної проблеми, формувати відповідальність за збереження і примноження, розумне використання природних ресурсів рідного краю.

Екологічний аспект краєзнавства полягає:

- у вивченні природи рідного краю, її неповторності, вихованні дбайливого ставлення до природного середовища;
- у виявленні і демонстрації історично сформованої системи природокористування краю з її позитивними і негативними наслідками для довкілля.

Екологічно спрямовані функції краєзнавства реалізуються на сучасному етапі найчастіше у формі екологічних стежок, виставок, конференцій та краєзнавчих музеїв (рис. 1).

7. Історичне краєзнавство має проілюструвати історичні знання на прикладі історії рідного краю, передача знань про окремі історичні факти, події, історію краю в цілому майбутнім поколінням.

8. Літературне краєзнавство – це специфічна галузь науки про літературу, предметом якої є вивчення фольклорної спадщини та літературних творів, художніх образів, навіяних природою, історичними подіями, традиціями, звичаями, побутом і людьми краю. Вивчення творів літераторів рідного краю сприятиме осмисленню його історії, духовного життя населення, удосконаленню педагогічної майстерності, залучатиме до наукової роботи. Завдання літературного краєзнавства – правдиве вивчення літературного літопису; відкриття замовчуваних, неправдиво забутих сторінок письменників; дослідження трагічної долі педагогів-письменників. Більшість науковців-дослідників вважають значним підґрунтям патріотичного, національного, морально-естетичного виховання молоді введення до курсу програми з літератури в школах і вищих навчальних закладах розділу “Література рідного краю” (Л.Куценко, В.Шуляр). На особливу вагу літературного краєзнавства та, зокрема уроків літератури рідного краю, у формуванні інтелекту і творчих здібностей студентів наголошує М.С.Горда. Вона розробила систему творчих нетрадиційних уроків і позакласних виховних заходів з літературного краєзнавства Буковини [7].

9. Педагогічне краєзнавство досліджує національні традиції і особливості місцевого педагогічного досвіду, що мають науково-педагогічну і культурну цінність. Вперше термін “педагогічне краєзнавство” використав відомий педагог – краєзнавець Л.В.Іванов у статті “Проблеми школьного краєведіння в спецкурсах по педагогіці в системі професійної підготовки майбутніх учителів”. Автор наголошує на тому, що педагогічне краєзнавство слід розглядати як одну з краєзнавчих дисциплін, так і як галузь педагогіки.

Педагогічне краєзнавство як дисципліна зосереджує увагу на педагогічній меті дослідження, має історико-педагогічне спрямування. Тобто звертається увага на особливості історичного розвитку соціальних та економічних сфер регіону, які безпосередньо впливають

на становлення і подальший розвиток різних типів навчальних закладів, їхніх освітянських систем, що дозволяє скласти низку регіональних педагогічних завдань вчителя. В основу формування цих завдань покладені національні традиції, особливості місцевого педагогічного досвіду, що мають науково-практичну та культурну цінність.

Сучасна педагогічна наука спирається на педагогічну спадщину, яка зберігає і передає наступним поколінням досвід видатних майстрів педагогічної праці. Педагогічне краєзнавство може виступати як засобом розвитку регіональної педагогічної науки, так і джерелом удосконалення системи освіти в регіоні.

Авторський колектив Уманського державного педагогічного університету ім.П.Тичини, за узагальненими результатами досліджень, розробив спецкурс для студентів університету “Педагогічне краєзнавство Черкащини”. Відповідно до програми виданий підручник в якому вперше чітко подається сутність, завдання, об’єкт, предмет педагогічного краєзнавства, виділяються його компоненти, напрями та функції [25].

Таким чином, краєзнавство – це унікальне суспільне явище, в основі якого знаходиться безперервний процес пізнання та передачі знань про рідну землю і життя на ній, що змінюється від одного покоління до наступного.

Як засвідчують результати нашого дослідження, переважна більшість виділених напрямів краєзнавства реалізуються в початковій школі змістом багатьох предметів, але найбільше зорієнтовані на це предмети освітніх галузей “Мова і література”, “Людина і світ” та “Технології”. Водночас вимоги сучасної освітньої парадигми вимагає конкретизації на системне бачення проблеми краєзнавчої освіти студентів вищої педагогічної школи. Перспективи подальшого дослідження проблеми пов’язані із створенням моделі фахової підготовки студентів педагогічних факультетів до краєзнавчої роботи в початкових класах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Байбара Т.М. Методика навчання природознавства в початкових класах: Навч.пос. – К.: Веселка, 1998. – 334 с.
2. Барков А.С. О научном краеведении / Вопросы методики и истории географии. – М.: Географиз, 1961. – С.71-78.
3. Большой энциклопедический словарь / Гл. редактор А.М Прохоров. – М.: Советская энциклопедия. – Т. 1. – 1991. – 623с.
4. Ващенко Г.М. Виховний ідеал. – Полтава: Полтавський вісник, 1994. – 191с.
5. Вел. тлум. словник сучасної укр. мови / Укладач і головн. редактор В.Т.Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ Перун, 2001. – 1440с.
6. Головацький Я. Мандрівки по Галицькій і Угорській Русі // Жовтень, 1976. – №6. – С.49 – 94.
7. Горда М.С. Літературне краєзнавство Буковини: – (методичні аспекти): Навч.пос. – Чернівці: Рута, 2002. – 303с.
8. Демідієнко О.Я., Іванова О.М., Кузнєцова В.І. Основи краєзнавства. Навч.пос. – Харків: Світ дитинства, 1999. – 92с.
9. Екологічна енциклопедія. – Т. 2. / Відп.ред. Є.І.Стаценко. – К.: Центр екол.осв. та інформ., 2007, – 826с.
10. Закон України “Про освіту” // Збірник основних нормативних актів про вищу освіту, наукову діяльність, підготовку та атестацію наукових кадрів. – Х.: Гриф, 2003. – С.6 – 36.
11. Концепція державної програми розвитку освіти на 2006 – 2010 роки // Вища школа. – 2006. – №3. – С.114 – 121.
12. Корнєєв О.В. Методика шкільного географічного краєзнавства. – Х.: Вид.група “Основа”, 2007. – 144с.
13. Корнєєв О.В. Географічне краєзнавство в Україні // Географія та основи економіки в школі. – 2004. – №10. – С.5 – 6.
14. Костриця М.Ю. Географічне краєзнавство: актуальні питання теорії // Географія та основи економіки в школі. – 1999. – №3. – С.35 – 37.
15. Костриця М.Ю., Обозний В.В. Шкільна краєзнавчо-туристська робота. – К.: Вища школа, 1995. – 221с.
16. Колот А. Трансформація чинників розвитку освіти: причини, природа, змістові характеристики // Вища школа. – 2008. – №1. – С.47 – 51.

17. Крачило М.П. Краєзнавство і туризм. – К.: Вища школа, 1994. – 190с.
18. Краткая географическая энциклопедия. Т.2. / Редактор А.А.Григорьев. – М.: Сов. энциклопедия. – 1961. – 377с.
19. Куценко Л.В. Фольклор у системі літературного краєзнавства // Українська мова і література в школі. – 1991. – №2. – С.40.
20. Мазюк В.Л., Пугач В.Г. Українознавство. – К.: Зодіак – Еко, 1994. – 390с.
21. Морітз Я. Система професійної підготовки вчителя і шляхи її оптимізації в умовах розвитку сучасної освіти в Польщі: Автореферат дис. ... доктора пед. наук: 13.00.04. Морітз Януш. – К., 2004. – 41с.
22. Навчання і виховання учнів 2 класу. Методичний посібник для вчителів / Упорядник О.Я.Савченко. – К.: Видавництво ПШ, 2003. – 608с.
23. Навчання і виховання учнів 3 класу. Методичний посібник для вчителів / Упорядник О.Я.Савченко. – К.: Видавництво ПШ, 2004. – 512с.
24. Навчання і виховання учнів 1 класу. Методичний посібник для вчителів / Упорядник О.Я.Савченко. – К.: Видавництво ПШ, 2002. – 464с.
25. Обозний В.В. Краєзнавча підготовка вчителя: теоретичні і організаційно-практичні аспекти / За ред. проф. Л.П.Вовк. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2001. – 254с.
26. Огієнко Н.М. Дидактичні умови ефективного використання краєзнавчого матеріалу на уроках у початкових класах: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. / Інститут педагогіки АПН України, 1997. – 202с.
27. Педагогічне краєзнавство Черкащини: Підручник: За заг. ред Н.С.Побірченко. – Умань: РВЦ “Софія”, 2008. – 130с.
28. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1 – 4 класи. – К.: ПШ, 2004.
29. Русова С. Краєзнавство в народній школі // Шляхи виховання і навчання. – Львів, 1993. – VII річник. – Кн.1. – 28 с.
30. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи: Підр. для студ. пед.факультетів. – К.: Генеза, 1999. – 368 с.
31. Сухомлинський В.А. Проблемы воспитания всесторонне развитой личности // Избр.произв.: в 5-ти томах. – Т.1. – К.: Рад.школа, 1979. – 686с.
32. Українська Радянська енциклопедія. Т.5. – К. – 1980. – 568с.
33. Шуляр В. Теоретико-методичні засади уроків літератури рідного краю // Укр. літ. в загальноосвітній школі. – К., 2006. – №7. – 21 с.

УДК 372.212.3

О.В. Лобова

ЗМІСТ МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ ЯК ЧИННИК НАВЧАННЯ ТА РОЗВИТКУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Статтю присвячено аналізу змістового компонента загальної музичної освіти. Визначено рівні, структуру, основні принципи підбору змісту музичної освіти молодших школярів.

The article is devoted to the analysis of content component of primary musical education. Levels, structure, main principles of selection of the content of musical education of junior pupils are defined.

Зміст освіти є педагогічною категорією, яка значною мірою визначає сутність та ефективність функціонування певних освітніх систем. У зв'язку з цим розробка різноманітних проблем змісту шкільної освіти є предметом цілеспрямованої уваги провідних українських педагогів (Т.Байбара, В.Бондар, Н.Бібік, І.Гудзик, М.Вашуленко, Н.Коваль, Ю.Мальований, Л.Масол, О.Савченко, О.Хорошківська та ін.). Незважаючи на значний науковий доробок щодо розробки проблем освітнього змісту, є низка питань, пов'язаних з теорією та практикою змісту музичної освіти школярів. На сучасному етапі розвитку

СУТНІСТЬ І СТРУКТУРНИЙ ЗМІСТ КРАЄЗНАВСТВА, ОБ'ЄКТНО-ПРЕДМЕТНА ОСНОВА ГЕОГРАФО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розглянуті різні погляди на краєзнавство, простежені його різноманітні складові. Виявлена об'єктно-предметна основа краєзнавства та його основної складової – географічного краєзнавства. Досліджено погляди на територіальну структуризацію українських етнічних земель. Запропоноване визначення об'єкту і предмету географічного краєзнавства.

Volodymyr Krul', Galyna Krul'. Essence and structural contents of local History, the object-subject base of local History of geographical and regional Researches. *Different views upon local history and lore, its different components are studied. The object-subject base of local history and lore is disclosed, as well as of its basic component – geographical study of a particular region. The views upon territorial structurization of Ukrainian ethnic areas are put under analysis. Definitions of the object and the subject of geographical study of a particular region are suggested.*

Актуальність дослідження. На даному етапі свого розвитку краєзнавство виступає універсальною дисципліною, до розуміння якої склалися (та й складаються дотепер) різноманітні підходи. Впродовж тривалого часу розроблявся його науково-методичний та понятійно-термінологічний апарат, який сприяв внутрішній краєзнавчій структуризації і зовнішньо-предметній орієнтації у системі суміжних і несуміжних наук. Виходячи з цього, доволі необхідним є здійснення певних узагальнень, які б підсумовували проблеми краєзнавства за якомога найтриваліший часовий відтинок його динаміки. Тому з'ясування науково-методичних основ, загалом, краєзнавства і, зокрема, географічного краєзнавства, на наш погляд, є доцільним.

Стан вивченості проблеми. У різний час аксіоми і постулати окремих аспектів краєзнавства та його складової географічного краєзнавства формували відомі радянські географи і методисти М.Баранський, О.Барков, О.Борзов, І.Матрусов, Ю.Саушкін, К.Строев [20]. В Україні питання загально-краєзнавчої та географо-краєзнавчої теорії плідно розробляли О.Діброва, К.Дубняк, Я.Жупанський, В.Замковий, Ф.Заставний, І.Ковальчук, М.Костриця, М.Крачило, В.Круль, В.Кубійович, О.Маринич, Я.Мариняк, Ф.Матвієнко-Гарнага, М.Откаленко, І.Ровенчак, С.Рудницький, С.Русова, І.Тесля, Т.Тетерський, П.Тутковський, О.Шаблій, Є.Шипович, П.Шищенко, М.Янко та інші.

Виклад основного матеріалу. Загалом на краєзнавство існують різні погляди. Скажімо, воно вважається або науковою дисципліною, методом дослідження краю, або дидактичним принципом, навчальним предметом, методом навчання і виховання тощо [20]. На потрійному трактуванні терміну „краєзнавство” свого часу ще наголошував і К.Дубняк, зауважуючи, що „...1) краєзнавство – це тільки метода наочно студіювати природничі й економічні науки; 2) краєзнавство – це пропедевтичний курс елементарної шкільної географії («родиноведение»); 3) краєзнавство – не тільки метода, але й самостійне, цілком визначене коло систематичного знання зі своєю власною методою” [19].

На основі цього, М.Костриця виокремив три основні функції краєзнавства: 1)

педагогічну, яка визначає краєзнавство як метод, дидактичний принцип, за допомогою якого можна домогтися підвищення ефективності навчально-виховного процесу в освітніх закладах; 2) пропедевтичну – курс елементарної шкільної географії („Географія рідного краю”); 3) складову частину географічної науки з усіма притаманними для неї методами дослідження [20].

У трьох іпостасях, які стосуються, головне, структурних засад, а не наукових основ, розглядає дану дисципліну П.Тронько. Він найперше зазначає, що краєзнавство є сукупністю наукових дисциплін, різних за змістом і окремих за методами дослідження. З іншого боку, краєзнавство утворює собою могутній науковий рух із популяризації знань про край, регіон. І, по-третє, краєзнавство виступає громадським рухом, основними завданнями якого є практичні дії зі збереження історико-культурної спадщини краю, відродження духовності, історичної пам’яті [53].

На науковій компоненті краєзнавства на початку ХХ ст. наголошував П.Тутковський. Він вперше серед українських вчених, визначаючи предмет географії, її зміст і методи дослідження, серед останніх чільне місце відводив науковим краєзнавчим дослідженням. Більшість його праць були написані на матеріалах безпосередніх краєзнавчих вишукувань різних регіонів України [19].

Чимало праць В.Кубійовича були присвячені обґрунтуванню теоретичних основ краєзнавства, що є підтвердженням важливості існування його наукового напрямку. Водночас, великої ваги вчений надавав вивченню природно-, економіко- та адміністративно-географічного поділу української національної території [23]. У цьому контексті важливою стала редактована ним „Енциклопедія Українознавства”, де з’явилося близько 54 географічних краєзнавчих нарисів, в т.ч. близько 33 про окремі регіони України [34]. У даному випадку можна вести мову про плідну працю В. Кубійовича і в такій галузі краєзнавства як науково-популярне краєзнавство [3]. З іншого боку, доповненням до останньої тези може слугувати думка, що „Енциклопедія Українознавства” стала „довідником Українознавства на еміграції, і як книга знань про Україну, її народ, природу, історію, культуру тощо – для чужинців” [59].

Помітний вклад у наукове та науково-популярне краєзнавство здійснив І.Тесля. Щодо першого, то йому присвячені нариси в „Енциклопедії Українознавства” [38]. Комплексні краєзнавчі роботи, які висвітлюють Збаражчину, Стрийщину, Бойківщину та Зборівщину можуть слугувати прикладом науково-популярних досліджень із ґрунтовною науковою основою.

Не менш важливим складником краєзнавства (ніж наукове та науково-популярне) є шкільне краєзнавство [3]. Його основи були закладені С.Рудницьким із виходом шкільного підручника у 1919 р. [43]. Необхідність існування такого напрямку в школі обґрунтовувалися С.Русовою [45]. З-поміж інших авторів підручників для вивчення рідного краю відзначимо М.Дольницького, В.Січинського, В.Дорошенка та ін. [3]. Шкільному краєзнавству надається велика увага й у наш час [6, 12, 14, 49, 58], оскільки воно бачиться дієвим засобом у патріотичному вихованні учнів [22].

Серед наукового, науково-популярного і шкільного краєзнавства можна ще виокремити напрям, який відзначається своєю практичною спрямованістю. У цьому плані необхідно звернути увагу на виробниче краєзнавство, що вивчає продуктивні сили свого краю і яке було обґрунтоване К.Дубняком [29]. Його

своєрідним різновидом є конструктивне економіко-географічне краєзнавство, на якому наголошував А.Синявський [41]. Сутність останнього полягає у застосуванні методики краєзнавчих досліджень у конструктивно-географічних вишукуваннях із раціонального природокористування.

Виходячи з такої різноманітності складових краєзнавства, можна погодитися із позицією К. Дубняка [7] і Ф.Матвієнко-Гарнаги [28], що воно є синтетичною наукою. На думку першого, краєзнавство повинно досліджувати „стан засобів виробництва та продукційних сил у певному територіальному районі”. Отже, його змістом, як єдиної синтетично-географічної науки, вимальовуються: „а) природа території, як той фундамент, що на ньому базується народне господарство території; б) людина, як та сила, що використовує природу території, впливає на неї, планує своє господарство, виходячи з властивостей і особливостей природи території...; в) економіка території, іншими словами, виробничий ефект дії людини на природу” [43]. Ф.Матвієнко-Гарнага пояснює синтетичність краєзнавства його особливістю, наголошуючи, що воно є „міжнауковою наукою” [28]. Іншими словами, тут зауважується на його міждисциплінарному характерові.

Отже, краєзнавство, виходячи зі своєї сутності, може бути структуроване на різноманітні складові, які виокремлюватимуться, опираючись на різні підходи до дисперсизації. На нашу думку, можна застосувати т.зв. генетично-чинниковий підхід, який передбачає для групування складових краєзнавства виділення сутнісної основи, яка стане їхньою вихідною базою. І такою основою, за Я.Жупанським і В.Крулем, є територія, час і людина [11]. Тому вони пропонують загальне національне краєзнавство диференціювати на, відповідно, географічне, історичне і соціальне краєзнавство (останнє, згодом, пропонується перейменувати у суспільне [21]). Об’єднуючим тут є початковий елемент, тобто – територія, а отже, географічне краєзнавство виступає стрижнем національного краєзнавства. Деякі з авторів (Л.Царик), намагаючись модифікувати триєдину систему національного краєзнавства, пропонують виділити ще еколого-географічне краєзнавство, наголошуючи при цьому, що воно є складовою частиною географічного краєзнавства [54].

Хоча географічне краєзнавство формально виступає основою загальної побудови краєзнавства, часово найрозвиненішим (за сумарною кількістю досліджень) є його історична складова. Від кінця 80-х рр. ХХ ст. доволі багато було проведено дисертаційних досліджень істориками на історико-краєзнавчу тематику, яка охоплювала або територію всієї України [47], або її окремих історико-географічних регіонів [1, 5, 15], або колишніх чи теперішніх адміністративних виділів [18, 31, 36, 46, 51]. Торкалися історики й загалом краєзнавчої тематики України [48] чи певних історико-географічних земель [37] або їхні інтереси сягали не притаманних їм галузей знань [35]. У межах такого інтенсивного галузевого вивчення (історико-географічного напрямку) повинно було виокремитися якесь відгалуження, що, зрештою, й відбулося. Зокрема, поступово набирає свого самостійного звучання археологічне краєзнавство, яке все ще є складовою історичного краєзнавства [33].

З’ясувавши сутність краєзнавства і його структурний зміст, виявимо об’єктно-предметну основу краєзнавства та його основної складової – географічного краєзнавства. На думку П.Тронька, предметом дослідження

краєзнавства виступає конкретний регіон, а об'єктом – його історія, природа, населення, господарство, культура, пам'ятки матеріальної і духовної культури [53]. На нашу думку, тут має місце деяке об'єктно-предметне зміщення акцентів, адже територія (регіон) є вмістилищем різноманітної краєзнавчої інформації (природи, населення, господарства тощо), тому вона є первинною стосовно своїх наповнювачів. Виходячи з цього, простір „демонструє” свою об'єктну (головну) сутність, а його характеристики – підрядний (предметний) зміст.

Доказом на користь висловленого міркування можуть слугувати наступні вимоги щодо можливості оголошення об'єктом географічного дослідження будь-якого фрагменту чи явища (процесу) ландшафтної оболонки (геосфери), а саме: а) повинен займати певне місце на земній поверхні; б) може бути картографованим, показаним на карті; в) впливає на стан і розвиток інших елементів ландшафтної оболонки; г) його вивчення дає (може дати) нові знання про ландшафтну оболонку [52]. Дані вимоги коректно буде поширити і за межі геосфери – на соціогеосферу (систему: суспільство – ландшафтна оболонка) чи на етногеосферу (систему: етноси – ландшафтна оболонка), бо краєзнавство поєднує у собі різноманітні складові – як природні, так і суспільні й етнічні.

Ще одним підтвердженням нашої позиції є думка академіка С.Рудницького, який у 20-х рр. ХХ ст. відзначав, що важливими основами нації є рідна культура, історико-політичні традиції, расові ознаки, власна мова, які набирають сили лише у зв'язку з територією. Такий підхід ученого, як вважає М.Костриця, є вихідною аксіомою, оскільки визначає об'єкт наукового географічного краєзнавства, зокрема і слугує його методологічною основою [19].

Таке класичне розуміння суті краєзнавства спостерігається й у К.Дубняка, який об'єктом вивчення краєзнавства бачить край (іншими словами, територію – зауваження наше – В.К. і Г.К.). Він виступає територіальною підвалиною роботи. Саме на підставі найдокладнішого вивчення всіх особливостей і на матеріалах обмеженого району вчений пропонує виявляти загальні закони розвитку природи і суспільства [7].

На думку Л.Воропай, Мар. Куниці та М.Куниці [4], об'єктом дослідження краєзнавства виступає особливий полігенетичний тип цілісності – природно-демосоціально-виробничі системи (ПДСВС) топологічного і локального рівнів структурної організації. Для них характерні: поліструктурність, високий ступінь динамізму; просторово-часові мінливості, дискретність, диференційованість. Їхнє еволюціонування спрямоване від чисто природних систем (ПТК) через історико-географічні системи (ІГС) різних історичних епох до сучасних ПДСВС або геотехсистем.

Я.Жупанський і В.Круль вважають, що оскільки територія для краєзнавства виступає в ролі „скелету”, на який нарощується все інше – природа, населення, господарство, історія, мистецтво, література, архітектура тощо, то ці складники повинні оцінюватися за своїми яскравими характеристиками. В цьому й особливість об'єкту вивчення краєзнавства, бо він [об'єкт] є специфічним територіальним утворенням, універсальним за своєю суттю, який об'єднує різні за походженням складові, що разом становлять природно-історично-соціально-територіальний комплекс [10, 21].

Розглянувши характерні риси об'єкту дослідження краєзнавства, слід детальніше зосередитись на об'єкті вивчення його складової (підпорядкованість

якої загальній системі ніким не заперечується) – географічного краєзнавства. Науковою основою географічного краєзнавства, на думку О.Маринича [26], є сучасна система географічних наук, яка складається з природничо-географічних, соціально-економіко-географічних наук. Одна з особливостей географії полягає в тому, що вона входить як до природничих, так і до суспільних наук, має спільний об'єкт – вивчення певної території – від планети, через материки і океани, країни, регіони до конкретних місцевостей, і зокрема краю. Такими об'єктами, з погляду краєзнавства, мають бути історико-географічні краї, а принципом їхнього виділення виступає природно-господарський [25].

Географічне краєзнавство, з точки зору Б.Чернова та А.Сиротенко [55], є системою знань, яка відображає різні взаємозв'язані елементи дійсності рідного краю, – унікальність природи, систему розселення етнічних груп, що склалися історично, особливості розвитку господарства і духовної культури... Виходячи з цього, об'єктом географічного краєзнавства у вигляді просторової (територіальної) системи є природно-господарсько-культурна система (ПГКС) рідного краю.

Ф.Мільков характеризує географічне краєзнавство багатопредметним і різнофункціональним. Він вважає його видом громадської діяльності (оскільки краєзнавство почало розвиватися на громадських засадах), локально-регіональною географією, розрізняючи при цьому локальний і регіональний рівні краєзнавчого дослідження [30]. Виходячи з цього, об'єкти дослідження відрізняються своїми територіальними обсягами: найменші – у локальних вимірах і найбільші – у регіональних. Предметом вишукування останніх виступають навчально-виховні, культурно-освітні та прикладні аспекти географо-краєзнавчих робіт. За Ф.Мільковим, екологічний моніторинг, топоніміка, художня література, пейзажний живопис складають предметну базу локального рівня краєзнавчих досліджень [30].

На думку П.Шищенка і Н.Муніч, сучасне географічне краєзнавство є багатопредметним. Його об'єктно-предметна сутність, наукові і практичні виміри пов'язані з функцією першої ланки в системі: краєзнавство – країнознавство – регіональна географія – географія. Географічне краєзнавство має своїм просторовим об'єктом територію (край), акваторію з островами, які мають ознаки етноландшафтно-господарської цілісності (підкреслення наше – В.К. і Г.К.) і в межах яких простежуються взаємозалежності між природними умовами, природними ресурсами і етносом, способами господарювання, ментальністю і духовними цінностями [58]. За даного підходу, на наш погляд, упускається історичний аспект, хоча ретроспективний огляд території є важливим при висвітленні її географо-краєзнавчої характеристики. Ретроспекція присутня при розгляді етносу і природних умов, але за такої позиції головним виступає етнічний часовий детермінізм і до уваги не береться весь історичний процес, який виходить за межі розвитку будь-якого етноландшафтного організму.

Виявляючи теоретико-методологічні проблеми географічного краєзнавства, Я.Мариняк [27] визначає останнє як комплексну науку, що досліджує взаємодію між людиною і природою, конкретизує історико-культурний процес, є засобом розвитку національної самосвідомості та усвідомлення необхідності збереження довкілля. Тому предметом його вивчення

є територіальна організація суспільства в межах етнічної території українського народу, в різних історико-географічних областях, етнічних регіонах, адміністративних та економічних районах, місцевостях. Об'єктами ж дослідження є історико-географічні краї суцільної етнічної території, а також суспільно-територіальні комплекси, що сформувалися на території України. В основі об'єктів географічного краєзнавства, на думку Я.Мариняка, представлені локальні поселення з їх оточенням, низові адміністративні райони [27]. Зрозуміле бажання автора до об'єктної частини краєзнавства залучити якомога більший територіальний асортимент із межами різного наповнення: власне краєзнавчого, суспільного, поселенського, адміністративного. На наш погляд, при виділенні територіального об'єкту краєзнавства варто виходити з його ідеологічно-краєзнавчого наповнення і не долучати сюди ні суспільно-територіальні, ні поселенські, ні тим більше адміністративні характеристики (останні актуальні лише у контексті співпадання меж історико-географічних та адміністративно-територіальних). Суспільно-територіальні ж комплекси, локальні поселення чи поселенські системи є складовими історико-географічних територіальних об'єктів, тому, виходячи зі свого статусу підрядності, не можуть виступати об'єктами дослідження географічного краєзнавства, а складають лише його предметну базу.

М.Паламарчук і О.Паламарчук основним об'єктом географічного краєзнавства вважають суспільно-територіальний комплекс (СТК) певної території, який характеризується сукупністю природних ресурсів, населених місць і природоперетворювальних об'єктів. Проте СТК, як об'єкт вивчення, стверджує географічний характер краєзнавчих знань, але зовсім не вичерпує їх. Окрім знань про СТК, краєзнавство містить у собі знання історії, населення, духовної і матеріальної культури певної території [32].

Такою територією, на думку Я.Жупанського та В.Круля, якої притримуємося і ми, повинен виступати історико-географічний край (ІГК), як просторовий осяг. Оскільки без чітко окреслених земель у межах єдиної суцільної української етнічної території ні матерія, ні час, виходячи з концепції національного краєзнавства, існувати не можуть [8, 9, 10, 21, 56].

Пропонують розглядати регіональні відмінності території України у розрізі історико-географічних країв і В.Ковтун та В.Обозний, які трактують ці територіальні утворення як такі, що відображають усталений в історичному контексті традиційний поділ України на природно-господарські і культурно-історичні регіони. Характерною ознакою історико-географічних країв України є спільність як національних рис культури, так і специфічних особливостей кожного краю, зумовлених місцевими відмінностями в матеріальній культурі і побуті [17].

Основи районування українських національних територій були запропоновані С.Рудницьким [42, 44] і В.Кубійовичем [23]. Зокрема останній допускав, що поділ на райони можна проводити на підставі природних, господарських чи інших ознак. Причому, політичний і адміністративний поділ рідко збігається з природною чи господарською районізацією, а межі цього поділу є штучними. В.Кубійович, вважаючи поділ С.Рудницького єдиним поділом, що „обіймає всі землі, де живуть українці” і таким, який „побудований увесь на морфологічній підставі” [23], увів поняття географічних районів, що

виокремлюються за кількома спільними географічними ознаками, а межі між ними повинні мати вигляд перехідних смуг (а не ліній). Найбільшими територіальними осягами, що лімітуватимуть поділ українських земель, за С.Рудницьким є 905 тис. км², за В.Кубійовичем – 728,5 тис. км², за О.Степанів – 718,3 тис. км² [57].

У сучасній географічній науці існують різноманітні погляди на територіальну структуру українських етнічних земель, зокрема: природногосподарський [25], ландшафтно-етногосподарський [40], ландшафтно-історичний (або природно-історичний) [24], етнографічно-географічний (з мовно-територіальними акцентами) [39], комплексний [13, 50], генетико-еволюційний, якому надають перевагу історики [2], етнологічно-географічний [8, 9, 21]. До означених можна долучити ще й т.зв. фізико-географічний, оскільки висунуті за ним основні таксономічні одиниці історико-географічного районування (країна, зона, край, область, район) пропонується корелювати з одиницями фізико-географічного районування [16]. У будь-якому із них передбачено виділити територіальну складову, яка служитиме просторовою основою для географо-краєзнавчої характеристики регіону. Саме вона виступить об'єктом географо-краєзнавчого дослідження і, на нашу думку, такою об'єктною коміркою, в якій оптимально зосереджуватиметься і зберігатиметься краєзнавча інформація є історико-географічний край.

Виходячи з означеного вище, наголосимо, що об'єктом географічного краєзнавства є територія як простір із етнонаціональними (українська адресність) і етнорегіональними (осередки українського етносу) межами. Дана територія повинна, найперше, характеризуватися своїми природними особливостями (на мезо- і мікрорівнях), своєрідністю історичного і господарського розвитку, заселенсько-розселенських процесів, демографічною і поселенською структурою, суспільною інфраструктурою, матеріальною і духовною культурою її мешканців. Найоптимальнішою за обсягами територіальною одиницею краєзнавства, що визначає його сутність, є історико-географічний край (ІГК). Отже, основним територіальним об'єктом краєзнавства є ІГК як етноприродна суспільно-історична демографо-поселенська територіальна система.

Предметом дослідження географічного краєзнавства виступає просторова організація українського етнічного масиву, що інтегрується у межах суцільної української етнічної території та диференціюється на ІГК. Усе „речовинне” наповнення останніх – поверхня, клімат, гідрографія, поселення, демографічні характеристики, господарство тощо складатимуть собою також предметну географо-краєзнавчу базу. Вона доповнюватиметься аналізом динаміки хорологічних характеристик ІГК, а також виявленням їхніх залежностей від іншоетнічної дії. У цьому контексті важливим видається етнічний діагноз населення ІГК від початку життя людності на них і до простеження особливостей перебігу сучасних етнічних процесів. Без дослідження формування поселенської мережі (а не простої їхньої фотографічної фіксації) предметна суб'єктність ІГК буде неповною.

Висновок. В українській географії, на даний час, чітко окреслилися дві позиції на розуміння сутності об'єкта географічного краєзнавства. У своїй основі, здавалося б, вони подібні, що пояснюється його полігенетичністю,

багатоаспектністю і різнофункціональністю. Все ж, одна із них чітко передбачає наявність і первинність природної складової, що дефініційно входить у його означення (Л.Воропай, М.Куниця, Мар. Куниця, П.Шищенко, О.Маринич, Н.Муніч, Б.Чернов, А.Сиротенко, Я.Жупанський, В.Круль), а для іншої такий компонент є вторинним (М.Паламарчук, О.Паламарчук) або відсутнім (Я.Мариняк). Проміжне становище до двох означених поглядів займають міркування щодо об'єкту краєзнавства як території з усім (без виділення головного) її наповненням (К.Дубняк).

Література

1. Баженов Л.В. Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України (поч. XVIII – перші десятиріччя XX ст.): Автореф. дис.... док.і.н. (07.00.01). – К., 1996. – 34 с.
2. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 516 с.
3. Вісьтак О., Шаблій О. Краєзнавчі дослідження українських географів у міжвоєнний період // Історія української географії. Спец. випуск: Краєзнавство. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – Вип. 2 (4). – С. 24-29.
4. Воропай Л.І., Куниця М.М., Куниця М.О. Еволюційно-географічні основи краєзнавства // Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. – Житомир: Льонок, 1992. – С. 8-9.
5. Гаврилів Б.М. Розвиток українського історичного краєзнавства на Прикарпатті (XIX – поч. XX ст.): Автор. дис. ... к.і.н. – Чернівці, 1996. – 24 с.
6. Денисик Г., Чиж О. Рівні краєзнавчого пізнання // Історія української географії. - Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – Вип. 1 (7). – С. 40-41.
7. Дубняк Кость. Що таке краєзнавство // Історія української географії – 2005. – Вип. 12. – С. 44-47.
8. Жупанський Я.І., Круль В.П. Краєзнавча ієрархічна структура українських етнічних земель // Матеріали першого міжнародного семінару з теорії і практики регіонального географічного краєзнавства. – Тернопіль, 1999. – С. 13-21.
9. Жупанський Я.І., Круль В.П. До територіального обґрунтування українських етнічних земель // Науковий вісник Чернівецького університету. Географія. - Чернівці: ЧДУ, 1996. - Вип. 3. - С. 130-142.
10. Жупанський Я.І., Круль В.П. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства // Краєзнавство. – 1994. – Ч. 1-2. – С. 3-6.
11. Жупанський Я.І., Круль В.П. Роль і місце географічного краєзнавства у структурі національного краєзнавства // Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. – Житомир: Льонок, 1992. – С. 3-4.
12. Заставецька О. Концептуальні засади побудови навчально-методичних посібників та підручників для учнів з географії рідного краю // Історія укр. геогр. Спецвипуск: Краєзнавство. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – Вип. 2 (4). – С. 53-54.
13. Заставний Ф. Українські етнічні землі. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
14. Заячук М. Краєзнавчий підхід у сучасній шкільній географії: проблеми та перспективи // Історія української географії. Спец. випуск: Краєзнавство. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – Вип. 2 (4). – С. 56-57.
15. Канюса А.М. Наукові та громадські форми історичного краєзнавства на Поділлі (кін. 50-х – 80-і рр. XX ст.): Автореф. дис... канд.і.н. (07.00.01). –

- Донецьк, 2001. – 19 с.
16. Ковальчук І. Історико-географічний аналіз, синтез і прогноз: суть і значення для становлення географічного українознавства // Матеріали V конгресу Міжнародн. асоціації українців: Соціально-гуманітарні науки. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 301-312.
17. Ковтун В.В., Обозний В.В. Історико-географічні краї як об'єкти вивчення у курсі шкільної географії // Укр. геогр. журнал. – 1997. - № 4. – С. 61-63.
18. Козюра І.В. Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині в 20-30-х рр. ХХ ст.: Автор. дис.... к.і.н. – Харків, 1998. – 18 с.
19. Костриця М. Внесок професора К.В. Дубняка в теорію географічного краєзнавства // Історія української географії. – 2005. – Вип. 12. – С. 33-39.
20. Костриця М.Ю. Наукове географічне краєзнавство: до питання про предмет і об'єкт вивчення // Укр. геогр. журнал. – 1998. - № 4. – С. 37-39.
21. Круль В.П. Краєзнавство: історична географія. Конспект лекцій / За ред. Я.І. Жупанського. – Чернівці: ЧДУ, 1999. – 108 с.
22. Круль В.П., Чернюх Г.Я. Краєзнавство як дієвий засіб у патріотичному вихованні учнів // Краєзнавство і туризм: освіта, виховання, стиль життя / Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Київ: Реформа, 1998 – С. 9-11.
23. Кубійович В. Поділ земель, де живуть українці, на географічні країни // Історія української географії. – 2001. – Вип. 3. – С. 26-29.
24. Малишева Л.Л., Потапенко В.Г. Географічна зумовленість формування історичних областей України // Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. – Житомир: Льонок, 1992. – С. 12-13.
25. Маринич О. Україна: історико-географічні краї // Краєзнавство. - 1993. - Ч. 1. - С.8-12.
26. Маринич О.М. Науково-методичні засади географічного краєзнавства // Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. – Житомир: Льонок, 1992. – С. 4-6.
27. Мариняк Я. Теоретико-методологічні проблеми географічного краєзнавства в Україні // Історія укр. геогр. Спец. випуск: Краєзнавство. – 2001. – Вип. 4. – С. 20-22.
28. Матвієнко-Гарнага Ф.Т. Краєзнавство і краєзнавча робота. – Харків, 1930. – 32 с.
29. Мезенцев К., Хомра І. Внесок К.Дубняка у становлення української економічної географії 20-30-х рр. ХХ ст. // Регіональне географічне краєзнавство: теорія і практика. – Тернопіль. – 2002. – Част. І. – С. 61-65.
30. Мильков Ф.Н. Географическое краеведение как элемент культуры // Изв. РГО. – 1955. – С. 127. – Вып 3.
31. Павлухіна В.Ф. Історичне краєзнавство Донецької області в 50-90-ті роки: Автореф. дис.... к.і.н. (07.00.01). – Донецьк, 1998. – 17 с.
32. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Теоретичні основи географічного краєзнавства і соціальне районування // Сучасний стан та перспективи вивчення географії рідного краю у школах. – Харків, 1994. – С. 3-4.
33. Петровський О. Археологічне краєзнавство як чинник пам'яткоохоронної справи (з досвіду роботи історичн. фак-ту ТДПУ ім. В. Гнатюка) // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 269-273.
34. Пістун М., Олійник Я., Гуцал В. Регіонально-географічні дослідження

- Володимира Кубійовича // Історія укр. географії. – 2001. – Вип. 3. – С. 34-37.
35. Попович С.І. Розвиток туристичного краєзнавства в Україні (60-і – пер.пол. 80-х рр. XX ст.): Автореф. дис... канд.і.н. (07.00.01). – К., 1994. – 19 с.
36. Поставнича М.В. Розвиток історичного краєзнавства на Черкащині в 50-90-х рр. XX ст.: Автор. дис. ... к.і.н. (07.00.01). – Харків, 2002. – 18 с.
37. Прокопчук В.С. Розвиток краєзнавства на Поділлі: Автор. дис. ... к.і.н. (07.00.02). – Київ, 1994. – 18 с.
38. Пушкар І. Географо-краєзнавча спадщина професора Івана Теслі // Регіональне географічне краєзнавство: теорія і практика. – Тернопіль. – 2002. – Част. І. – С. 32-36.
39. Ровенчак І.І. Геокультурні принципи та умови етнографічного районування (на прикладі Українських Карпат) // Тези доп. VII з'їзду Укр. геогр. т-ва. – К., 1995. – С. 66-67.
40. Романчук С.П., Шищенко П.Г. та ін. Ландшафтно-етногосподарське районування України (підходи, принципи, методи) // Тези доп. VII з'їзду Укр. геогр. т-ва. – К., 1995. – С. 69-70.
41. Руденко В.П., Чернюх О.І. Становлення конструктивно-географічних напрямів раціонального природокористування в Україні у першій половині XX ст.: Монографія. – Чернівці: Рута, 2004. – 216 с.
42. Рудницький С. Огляд національної території України. – Берлін: Українське слово, 1923.
43. Рудницький С. Початкова географія для народних шкіл. – Відень: Вернигора, 1919.
44. Рудницький С. Україна – наш рідний край. – 2-е вид. – Львів: Просвіта, 1921.
45. Русова С. Краєзнавство в народній школі // Шлях виховання й навчання. – 1933. – № 1. – С. 25-33.
46. Рябокобила О.О. Розвиток історичного краєзнавства на Харківщині в 20-30-х рр. XX ст. – Автор. дис. ... к.і.н. (07.00.01). – Харків, 2000. – 21 с.
47. Савчук В.А. Развитие исторического краеведения в Украинской ССР (на материалах общественных форм изучения истории Великой Отечественной войны 1965-1975 гг.): Автореф. дисс.... канд.и.н. (07.00.02). – К., 1987. – 16 с.
48. Савчук О.В. Краєзнавчий рух в Україні (кін. 50-х – поч. 90-х рр. XX ст.): Автореф. дис... канд.і.н. (07.00.01). – К., 1997. – 22 с.
49. Серебрій В. Практична спрямованість шкільного географічного краєзнавства // Регіональне географічне краєзнавство: теорія і практика. – Тернопіль. – 2002. – Част. І. – С. 107-110.
50. Соціально-економічна географія / За ред. проф. О.І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – 608 с.
51. Ткаченко В.В. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20-30-х рр. XX ст.: Автор. дис. ... к.і.н. (07.00.01). – Київ, 1999. – 23 с.
52. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
53. Тронько П.Т. Українське краєзнавство в XX столітті (до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців). – К., 2002. – 85 с. (С. 10-13).
54. Царик Л. Еколого-географічне краєзнавство: об'єкт, завдання, специфіка, зміст і структура // Регіональне географічне краєзнавство: теорія і практика. – Тернопіль. – 2002. – част. І. – С. 114-120.

55. Чернов Б.О., Сиротенко А.Й. Методологічна суть географічного краєзнавства // Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. – Житомир: Льонок, 1992. – С. 6-7.
56. Чернюх Г. Про головне і підрядне у дослідженнях ретроспективної географії історико-географічного краю // Історія української географії. Спеціальний випуск Краєзнавство. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники. – Випуск 2 (4). – С. 67-68.
57. Шаблій О., Вісьтак О. Науковий внесок Олени Степанів у географічне українознавство (до 110-річчя від дня народження) // Регіональне географічне краєзнавство: теорія і практика. – Тернопіль. – 2002. – Част. I. – С. 5-17.
58. Шищенко П., Муніч Н. Географічне краєзнавство: зміст, понятійно-термінологічний апарат, місце в географічній освіті // Історія укр. геогр. Спец. випуск: Краєзнавство. – 2001. – Вип. 4. – С. 6-8.
59. Штойко П. Структура і зміст географічних гасел в „Енциклопедії Українознавства” // Історія укр. географії. – 2001. – Вип. 3. – С. 30-34.

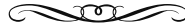
Опубліковано:

Володимир Круль, Галина Круль. Сутність і структурний зміст краєзнавства, об'єктно-предметна основа географо-краєзнавчих досліджень // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис.- Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. - Випуск 2 (14). - С.35-40.

УДК 908.91:004.9

Н.О. Бубир, С.М. Єрмолович

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ВИКОРИСТАННЯ ГЕОІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ У ГЕОГРАФІЧНОМУ КРАЄЗНАВСТВІ

Актуальність залучення геоінформаційних технологій у краєзнавчі дослідження обумовлена необхідністю обробки й систематизації значного текстового і графічного матеріалу, віднесеного до відповідного краю. Напрямами застосування ГІС у географічному краєзнавстві є використання їх для інвентаризації окремих краєзнавчих ресурсів та залучення ГІС для аналізу і моделювання наявних даних. Вказано, що найбільш доцільним для систематизації й управління краєзнавчими ресурсами є створення загальної регіональної (область, район області) краєзнавчої ГІС, у якій краєзнавчі ресурси менших таксономічних одиниць відображаються при певних степенях деталізації картографічного зображення. Наведено приклад розробленої краєзнавчої ГІС Жовтнєвого району м. Харкова.

Ключові слова: географічне краєзнавство, краєзнавчі ресурси, краєзнавча ГІС, геоінформаційні технології.

N. Bubyr, S. Yermolovych

USE OF GEOINFORMATION SYSTEMS IN THE STUDY OF GEOGRAPHICAL LORE

The actuality of geoinformation technologies use in regional studies is due to the need of processing and systematization of numerous textual and graphical materials representing a specific region. GIS in geographical regional study is used for specific regional resource inventory and attracting GIS to analyse and model the available data. It is indicated that the most appropriate with respect to systematization and management of regional resources is creating of a common area (regional, district) of lore GIS in which regional resources of smaller taxonomic units are recognized at a certain degree of cartographic representation. An example is developed for the regional GIS of Zhovtnevyi district of Kharkiv.

Keywords: study of geographical lore, lore resources, lore GIS, geoinformation technology.

Н.А. Бубыр, С.М. Ермолович

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ГЕОИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ В ГЕОГРАФИЧЕСКОМ КРАЕВЕДЕНИИ

Актуальность привлечения геоинформационных технологий к краеведческим исследованиям обусловлена необходимостью обработки и систематизации значительного текстового и графического материала, отнесённого к соответствующему краю. Направлениями использования ГИС в географическом краеведении являются использование их для инвентаризации отдельных краеведческих ресурсов и привлечение ГИС для анализа и моделирования имеющихся данных. Указано, что наиболее целесообразным для систематизации и управления краеведческими ресурсами является создание общей региональной (область, район области) краеведческой ГИС, в которой краеведческие ресурсы меньших таксономических единиц отражаются при определённых степенях детализации картографического изображения. Приведён пример разработанной краеведческой ГИС Октябрьского района г. Харькова.

Ключевые слова: географическое краеведение, краеведческие ресурсы, краеведческая ГИС, геоинформационные технологии.

Вступ. Краєзнавчі дослідження зазвичай пов'язані з обробкою численного матеріалу, включаючи різноманітні текстові описи, фотознімки, картографічні зображення. Це особливо відчутно у роботах з географічного краєзнавства, де представлено комплексну характеристику краєзнавчих ресурсів певної території. Одним із способів узагальнення й систематизації наявного матеріалу є залучення геоінформаційних технологій і створення краєзнавчої ГІС, де б усі відповідні ресурси було систематизовано на картографічній основі, адже саме територія є головним об'єднуючим фактором різноманітних краєзнавчих досліджень.

Вихідні передумови. Необхідність застосування арсеналу геоінформаційних систем для робіт з історичного краєзнавства обґрунтовується у публікації С.М. Вовкодава [1]. Зазначено, що основними перевагами застосування ГІС-технологій у польових умовах є змога «прив'язати» різноманітні дані до

однієї картографічної основи без перевантаження карти, співвіднести текстовий, ілюстративний, аудіо- й відеоматеріал з відповідними об'єктами, а під час опрацювання результатів досліджень перевагою залучення ГІС є широкі можливості для аналізу й моделювання наявних даних. Важливість використання ГІС для дослідження і географо-картографічного моніторингу культових споруд великого міста обґрунтована в дисертаційній роботі Р.Ю. Шевченка [2], залучення ГІС для створення інформаційної бази туристсько-краєзнавчих ресурсів регіону на прикладі Обухівського району Київської області висвітлюється у публікації В.О. Шевченка і С.П. Фокіна [3]. Прикладом застосування ГІС в археологічних дослідженнях є археолого-геоінформаційна система «Овруцький проект» [4]. Але питання використання геоінформаційних технологій у географічному краєзнавстві залишається поза увагою дослідників.

Метою даної публікації є висвітлення напрямів застосування геоінформаційних технологій у географічному краєзнавстві. Для цього необхідно розкрити сутність географічного краєзнавства і краєзнавчих ресурсів, показати напрями застосування геоінформаційних технологій у географічному краєзнавстві, обґрунтувати структуру і зміст регіональної краєзнавчої ГІС як засобу систематизації й джерела краєзнавчих ресурсів певної території, навести приклад розробки відповідної ГІС.

Виклад основного матеріалу. Географічне краєзнавство являє собою систему знань, яка відображає різні взаємозв'язані елементи дійсності рідного краю: унікальність природи, систему розселення етнічних груп, що склалися історично, особливості розвитку господарства і духовної культури [5]. Такі дослідження передбачають опрацювання значної кількості краєзнавчих ресурсів, включаючи їх природну, історико-культурну та соціально-економічну складові. Природна складова представлена геологічними, орографічними, кліматичними, гідрографічними та біотичними ресурсами; історико-культурна складова містить пам'ятки археології, історії, мистецтва, етнографії, архітектури й містобудування; соціально-економічна складова включає об'єкти, пов'язані з економічним розвитком краю (часто розглядається у поєднанні з історико-культурною складовою). У комплексному варіанті природні краєзнавчі ресурси представлені у природоохоронних територіях.

Інтегроване зібрання наявних природних, історико-культурних, включаючи соціально-економічну складову, краєзнавчих ресурсів певного регіону (населеного пункту) можна знайти у фондах історичних і краєзнавчих музеїв, краєзнавчих куточках бібліотек та ін. У той же час, з краєзнавчими ресурсами дрібніших територіальних одиниць (адміністративних, історичних районів окремого населеного пункту) ситуація набагато складніша, адже вже зібраний матеріал розосереджений за місцем роботи (навчання, виховання) виконавців проектів – у навчальних закладах, центрах дитячої та юнацької творчості тощо. Така «розосередженість» матеріалів ускладнює проведення відповідних досліджень, потребуючи чимало часу на пошук необхідних даних; сприяє дублюванню краєзнавчих досліджень, виконаних у різних організаціях, у різні часові етапи; утруднює узагальнення результатів попередніх напрацювань.

Покращити ситуацію можна застосуванням ГІС як систем, що інтегрують різноманітні бази даних про територію у текстовому й графічному вигляді на картографічній основі.

Напрямами залучення ГІС у краєзнавчі дослідження є використання їх у якості інструментарію для:

1) інвентаризації краєзнавчих ресурсів досліджуваної території, включаючи : а) ведення баз даних окремих видів цих ресурсів; б) створення ГІС-проектів, що містять системну характеристику наявних краєзнавчих ресурсів;

2) проведення аналізу, моделювання існуючого природного та культурно-історичного ландшафту краю; дослідження історичної ситуації його розвитку через виявлення історичних, археологічних, етнографічних особливостей, притаманних краю у певний проміжок часу.

Найбільш доцільним з точки зору систематизації й управління численними і різноманітними краєзнавчими ресурсами є створення загальної регіональної (область, район області) краєзнавчої ГІС, у якій краєзнавчі ресурси менших таксономічних одиниць, зокрема адміністративного району міста, відображаються при певних степенях деталізації картографічного зображення. Це дозволить реалізувати: а) паспортизацію і систематизацію краєзнавчих ресурсів у межах регіону; б) візуалізацію територіального розподілу ресурсів, їх сталі комбінації; в) оперативне оновлення даних; г) моніторинг сучасного стану краєзнавчих об'єктів, насамперед тих, що мають загальноміське (обласне, державне) значення; д) інформаційне забезпечення краєзнавчих досліджень.

Структурна складова регіональної краєзнавчої ГІС з технічного боку має містити такі обов'язкові підсистеми роботи з даними: введення, зберігання, пошук, обробка й аналіз, візуалізація (картографічна, таблична тощо), із змістовного – тематичний та територіальний розділи (рис.1).

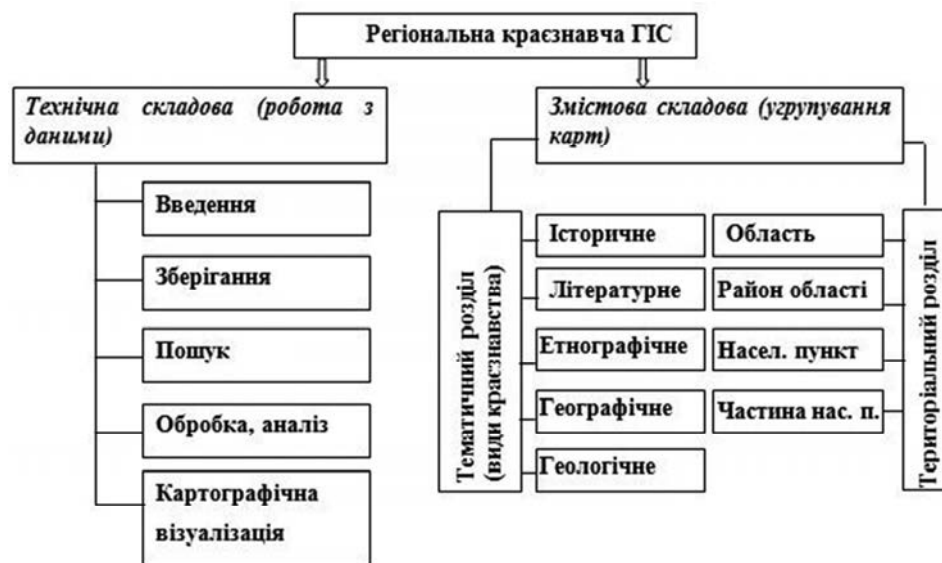

Рис.1. Структура регіональної краєзнавчої ГІС

Тематичний розділ передбачає групування наявних краєзнавчих ресурсів за видами краєзнавства: історичне, літературне, етнографічне, географічне та ін. Територіальний розділ призначений систематизувати краєзнавчі ресурси за охопленням території: ресурси держави, частини держави, населеного пункту, частини населеного пункту.

До останніх можна віднести й укладені нами карти краєзнавчих ресурсів Жовтневого району м. Харкова: «Історико-географічні краї», «Земна по-

верхня», «Зелені насадження», «Історико-культурні об'єкти», «Основні промислові підприємства». Карти укладено у форматі ArcGIS for Desktop Basic (ArcView), варіативність масштабів складає від 1: 50 000 і більше. Тематичний зміст кожної з карт ілюструє поширення відповідних краєзнавчих ресурсів на території Жовтневого району міста. Елементи географічної основи можна деталізувати до відображення кожного багатоповерхового будинку. База даних розробленої краєзнавчої ГІС

Id	Name	Typ	Ad
1	Григорівський бір	Рослинність	
2	Карпівський сад	Рослинність	
3	Парк імені Ілліча	Рослинність	
4	Парк імені Квітки-Основ'яненка	Рослинність	
5	Жовтневий гідропарк	Рослинність	
6	пам'ятка природи «Бабушкін дуб»	Рослинність	вул. Бабушкін
7	Донецьке городище	Історичні пам'ятки	
8	Споруда колишньої Мішанської богадільні	Архітектурні пам'ятки	вул. Володар
9	Прибутковий будинок	Архітектурні пам'ятки	Вулиця Дмит
10	Фасад першого адміністративного корпусу Ха	Архітектурні пам'ятки	Вулиця Дмит
11	Особняк по вул.Котляревського	Архітектурні пам'ятки	вул. Котляре
12	Колишній готель «Версаль»	Архітектурні пам'ятки	вул. Червоно
13	Особняк, вул. Червоножовтнева, 3.	Архітектурні пам'ятки	вул. Червоно
14	Садиба, вул. Червоножовтнева, 5-б	Архітектурні пам'ятки	вул. Червоно
15	Житловий будинок, вул. Червоножовтнева, 7	Архітектурні пам'ятки	вул. Червоно
16	Житловий будинок, вул. Червоножовтнева, 9	Архітектурні пам'ятки	вул. Червоно
17	Житловий будинок, вул. Червоножовтнева, 1	Архітектурні пам'ятки	вул. Червоно
18	Житловий будинок, вул. Червоножовтнева, 1	Архітектурні пам'ятки	вул. Червоно

Рис.2. Приклад таблиці бази даних регіональної краєзнавчої ГІС Жовтневого району м. Харкова

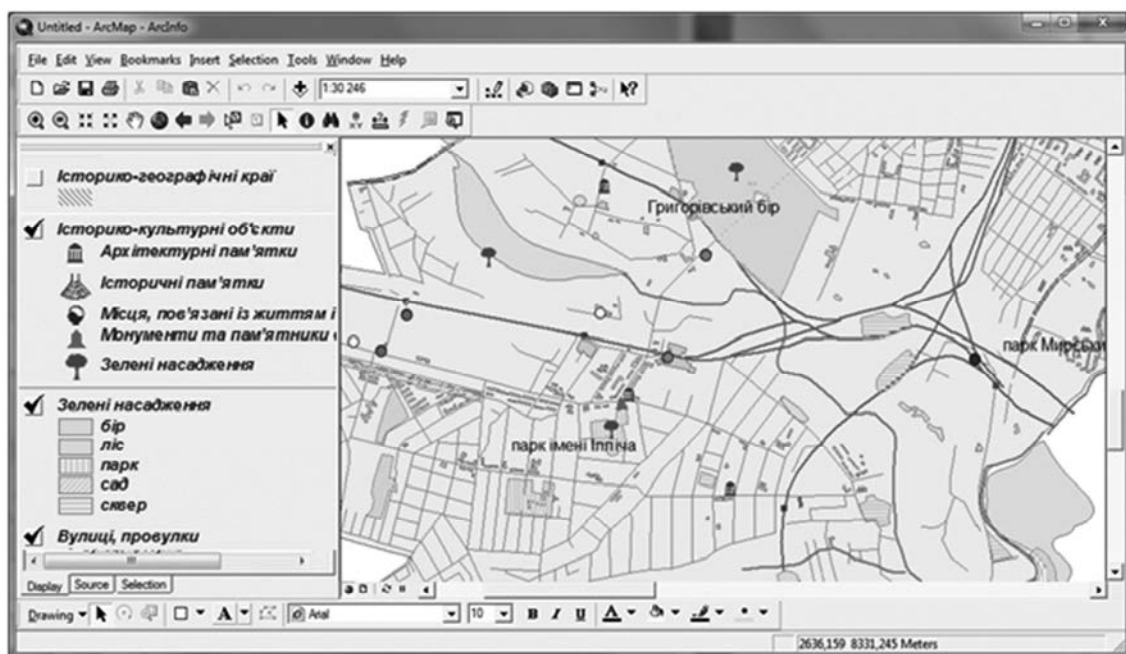

Рис.3. Фрагмент краєзнавчої карти Жовтневого району м. Харкова в ArcGis

Жовтневого району містить понад 70 об'єктів, що мають краєзнавчу цінність (рис.2).

Під час роботи з даними можна зіставляти та поєднувати різноманітні картографічні зображення, виводити супровідну текстову інформацію, проводити пошукові операції тощо. Так, під час поєднання (накладання, оверлею) розроблених карт «Зелені насадження», «Історико-культурні об'єкти», «Основні промислові підприємства» Жовтневого району можна отримати краєзнавчу карту (рис.3).

Створена ГІС є відкритою, що дозволяє поповнювати її зміст. Програмне забезпечення ArcGIS for Desktop Basic є значно поширеним, виконує усі основні функції ГІС, відповідає вимогам до технічної складової регіональної краєзнавчої ГІС (рис. 1), однак є достатньо дорогим для широкого кола споживачів.

Тому найбільш перспективним є представлення даних регіональних краєзнавчих ГІС у веб-форматі з можливістю поповнення даних користувачами мережі.

Висновки. Застосування геоінформаційних технологій під час досліджень з географічного краєзнавства є нагальною вимогою сьогодення, оскільки це дозволяє не лише залучити широке коло інструментальних засобів, а й значно розширити проблематику краєзнавчих досліджень. До перспектив подальших пошуків у даному напрямі належить наукове обґрунтування специфіки застосування веб-середовища для потреб географічного краєзнавства і розробка відповідного регіонального геопорталу.

**Рецензент – кандидат географічних наук,
доцент Т.В. Лаврут**

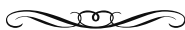
Література:

1. Вовкодав С. Використання геоінформаційних систем в історичному краєзнавстві / С. Вовкодав // Матеріали XVIII Міжнарод. наук.-практ. інтернет-конф. «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД», 2013: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/222>
2. Шевченко Р.Ю. Географо-картографічний моніторинг культових споруд м. Києва: Дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.12 / Р.Ю. Шевченко. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2007. – 184 с.
3. Шевченко В.О. Інформаційна база туристсько-краєзнавчих ресурсів регіону на основі ГІС-технологій (на прикладі Обухівського району Київської області) / В.О. Шевченко, С.П. Фокін // Картографія та вища школа. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 72-78.
4. Томашевский А.П. Археолого-геоинформационная система «Овручский проект» / А.П. Томашевский, С.М. Вовкодав // Археология и геоинформатика: [Электрон. ресурс]. – Вып. 4. – М., 2007. – CD-ROM.
5. Чернов Б.О. Методологічна суть географічного краєзнавства / Б.О. Чернов, А.Й. Сиротенко // Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. – Житомир: Льонок, 1992. – С. 6-7.

УДК 349.232(478.9)

М.П. Бурла

Приднестровский государственный университет имени Т.Г. Шевченко,
г. Тирасполь

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ДИНАМИКИ ВЕЛИЧИНЫ, МЕЖОТРАСЛЕВЫХ И ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ РАЗЛИЧИЙ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ В ПРИДНЕСТРОВСКОМ РЕГИОНЕ

В статье проведён анализ динамики среднереспубликанской заработной платы, заработной платы по видам деятельности и её различий по административно-территориальным единицам. Рассмотрено отношение заработной платы к прожиточному минимуму и к аналогичным почасовым параметрам некоторых зарубежных стран. Эти данные используются в ряде экономико-географических курсов в университете.

Ключевые слова: совокупный доход, заработная плата, прожиточный минимум, вид деятельности.

КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЗАНЯТТЯХ ФІЗИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ З ВИКОРИСТАННЯМ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Надтока Олександр Федорович,

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу навчання географії та економіки Інституту педагогіки НАПН України, nadtoka.ol@ukr.net.

Кушнарєнко Наталія Григорівна,

аспірант Інституту педагогіки НАПН України, jolly2008@ukr.net.

Анотація. У статті висвітлено питання використання інформаційного середовища в процесі навчання фізичної географії. Висвітлено основні методичні підходи до застосування ІКТ у процесі здійснення краєзнавчих досліджень на заняттях географії. Показані механізми використання веб-сервісу «GoogleEarth» та інші приклади інноваційної складової ІКТ. Приділено увагу діяльності вчителя й учнів у процесі краєзнавчих досліджень на заняттях географії. Визначені аспекти встановлення міжпредметних зв'язків у процесі здійснення учнями краєзнавчих досліджень. Проаналізовано необхідність перегляду окремих методичних підходів, стосовно напрямків використання ІКТ на заняттях географії.

Ключові слова: інформаційно-комунікаційні технології, індивідуальна траєкторія навчання географії, краєзнавчі дослідження, навчальна діяльність на заняттях географії.

Необхідність упровадження інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у сферу освіти зумовлена сучасною світовою тенденцією створення глобальних, відкритих, освітніх та наукових систем, які дозволяють, з одного боку, розвивати систему накопичення і поширення наукових знань, а з іншого, — надавати доступ до різноманітних інформаційних ресурсів соціуму [1]. Медіасередовище нині здійснює помітний вплив як на стан самої системи освіти в Україні, так і на процеси її розвитку. В. Кремень слушно зазначає, що людина, не здатна орієнтуватися у медіапросторі, не може бути конкурентоспроможною у сучасному глобалізованому світі [7]. Враховуючи той факт, що однією з цілей навчання географії у загальноосвітній школі є підготовка випускника до реалій глобалізованого світу через формування ключових і предметних компетентностей і розвиток таких якостей особистості, які дозволять йому бути конкурентоспроможним у оточуючому його соціумі, постає питання розвитку учня загальноосвітніх навчальних закладів саме у такому напрямку.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженнями проблематики впровадження ІКТ в освітній процес загальноосвітніх навчальних закладів (ЗНЗ) займалися: В. Биков, Л. Брескіна, А. Гуржій, М. Жалдак, Ю. Жук, А. Звягіна, Л. Карташова, О. Ключко, Н. Морзе, В. Лапінський, І. Прокопенко та інші. Зокрема, Ю. Жук зазначає, що предметне (навчальне) середовище — це середовище, у якому забезпечуються умови інформаційної взаємодії в процесі навчання певного навчального предмету між учителем, учнем і засобами навчання, що функціонують на базі засобів ІКТ [5].

Дидактичні аспекти становлення інформаційної компетентності, яка визначена як одна з ключових, і методичні засади використання ІКТ на заняттях географії висвітлені у роботах Ю. Безверхої, Л. Вішнікіної, О. Діброви, С. Коберніка, О. Надтоки, В. Остроуха, В. Самойленка, О. Топузова та інших авторів. Проте, нині назріло питання не лише впровадження ІКТ у навчальний процес, враховуючи специфіку кожного зі

шкільних предметів, а й розробки відповідних методик навчання на тлі поєднання інформаційно-комунікаційних технологій і підходів, властивих для реалізації навчального змісту шкільних предметів [3].

Формулювання мети статті. Автори цієї статті пропонують застосувати інформаційно-комунікаційні технології в розрізі краєзнавчих досліджень на заняттях географії. Адже використання ІКТ в навчанні фізичної географії створює сприятливі умови для мотивації учнів до навчання, розвиває їхню пізнавальну активність, а за потреби — індивідуалізує навчальний процес. Ця теза є актуальною й у тому плані, що географія, як навчальний предмет загальноосвітньої школи, вимагає нових методичних підходів до навчання учнів, оскільки використання лише традиційних методів навчання, як показує шкільна практика, нині вже не може бути достатньо ефективним. Це покликано зміною навчального вектора у бік особистості учня, тому актуальним є навчання з урахуванням індивідуальних можливостей і запитів.

Неодноразово зазначалося, що серед шкільних предметів фізична географія має дуже широкі можливості для навчання з використанням ІКТ [4]. Це стосується навчальної потреби у використанні інтерактивних карт, графічних моделей та різноманітного програмного забезпечення.

На заняттях фізичної географії інформаційно-комунікаційні технології можна використовувати:

- під час вивчення нового або закріплення вивченого матеріалу, які потребують ілюстрацій закономірностей розвитку природи і суспільства, на конкретних матеріалах регіонального змісту;
- у вигляді самостійної роботи з комп'ютером в межах інтегрованих уроків інформатики і географії. На таких заняттях учні безпосередньо на комп'ютері виконують практичні роботи, задекларовані навчальною програмою [4].

Інформаційно-комунікаційні технології можуть використовуватися для розробки навчальних проектів

і відповідних методичних і дидактичних матеріалів.

Основна частина. У роботах вітчизняних методистів неодноразово зазначалося, що комп'ютер можна використовувати під час вивчення фізичної географії в режимі навчання, тренажера, оцінювання навчальних досягнень учнів.

Працюючи в режимі навчання, за допомогою мультимедійних програм виводяться на екран монітора навчальна інформація, задаються питання на розуміння запропонованої інформації. Якщо відповідь неправильна, пропонується підказка, як знайти правильну відповідь, або відповідь і ставиться наступне запитання [9].

Працюючи в режимі тренажера, на екран виводяться лише тексти запитань, за умови помилкової відповіді надається відповідний коментар; результати відповідей не запам'ятовуються, час на обмірковування завдань — необмежений.

Для визначення рівня навчальних досягнень учнів застосовуються різноманітні форми і підходи. Найпоширеніший варіант його проведення — тестування учнів. Лише з першого погляду це звичайний елемент методики навчання, який не вимагає ретельної підготовки. Одним із його варіантів проведення є такий, коли тестові завдання добираються комп'ютером. У цьому випадку час на обмірковування обмежений, результати відповідей фіксуються, за наявності помилки дається правильна відповідь і коментар. Після закінчення роботи виводиться список тем, у яких були зроблені помилки і які потрібно повторити, а також здійснюється оцінювання відповідною кількістю балів [9]. Такі види навчальної діяльності мають особистісно зорієнтований характер і є доволі перспективними в плані індивідуалізації навчання. З точки зору формування методичних засад географії у загальноосвітній школі поняття «індивідуальна траєкторія навчання географії» набуває свого реального сенсу, включаючи компоненти вимірювання, лише з використанням ІКТ.

Наявні комп'ютерні програми з географії можуть використовуватися як інформаційно-пізнавальний засіб навчання, які виконують різноманітні дидактичні функції у певних навчальних ситуаціях. Також вони є різноманітні за змістом, структурною побудовою, обсягом подання навчальної інформації. У

близькій перспективі вони будуть ефективно використовуватися для проведення краєзнавчих досліджень на заняттях географії у загальноосвітній школі. Нижче ми подаємо одну з методик, розроблену авторським колективом у складі: О. Топузов, О. Надтока, Т. Назаренко, Л. Вішнікіна, А. Шуканова, В. Самойленко. Вона реалізована у підручнику «Географія материків і океанів. 7 клас» за вищезазначеним авторством у рубриці «Геосмайлик» [2].

До джерел вивчення і дослідження материків і океанів належать різноманітні друковані видання: географічні карти, атласи, підручники, словники, енциклопедії, журнали, газети, фотознімки. Наразі значного розповсюдження зазнали електронні джерела географічної інформації. До них належать електронні атласи, підручники, посібники, довідники, відеоматеріали та аудіоматеріали на сучасних магнітних носіях. Вони містять як пізнавальну, так і навчальну інформацію з географії. Особливих успіхів у розповсюдженні географічних знань досягнуто завдяки Інтернету. На різноманітних сайтах викладено чимало статей і географічних фактів, які допомагають у дослідницькій роботі

не лише школярам і студентам, а й учителям і навіть ученим:

- <http://www.qsl.net/eml>;
- www.krugosvet.ru;
- <http://ukr-tur.narod.ru>;
- http://chl.kiev.ua/95/GEOGRAFIYA.karta_geog.htm;
- www.geo2000.nm.ru.

Нижче подано зразок застосування вищезгаданої методики у розрізі використання веб-сервісу «GoogleEarth» (рис. 1) із системою завдань, адаптованих до вікових особливостей семикласників. Саме такі підходи варто використовувати для краєзнавчих досліджень учнями 6–7-их класів загальноосвітніх навчальних закладів. А наведений нами зразок подається у вигляді одного з шаблонів, коли геосмайлик може використовуватися для дослідження не лише далеких материків, а й своєї місцевості.

Дослідження «Наслідки зміни природи Африки» Географія материків і океанів. 7 клас (рис. 2)

За комплексною картою Африки визначте:

1. У яких країнах переважає рілля і в яких природних зонах вона розташована?
2. У яких країнах зосереджені найбільші площі, вкриті лісом, і в

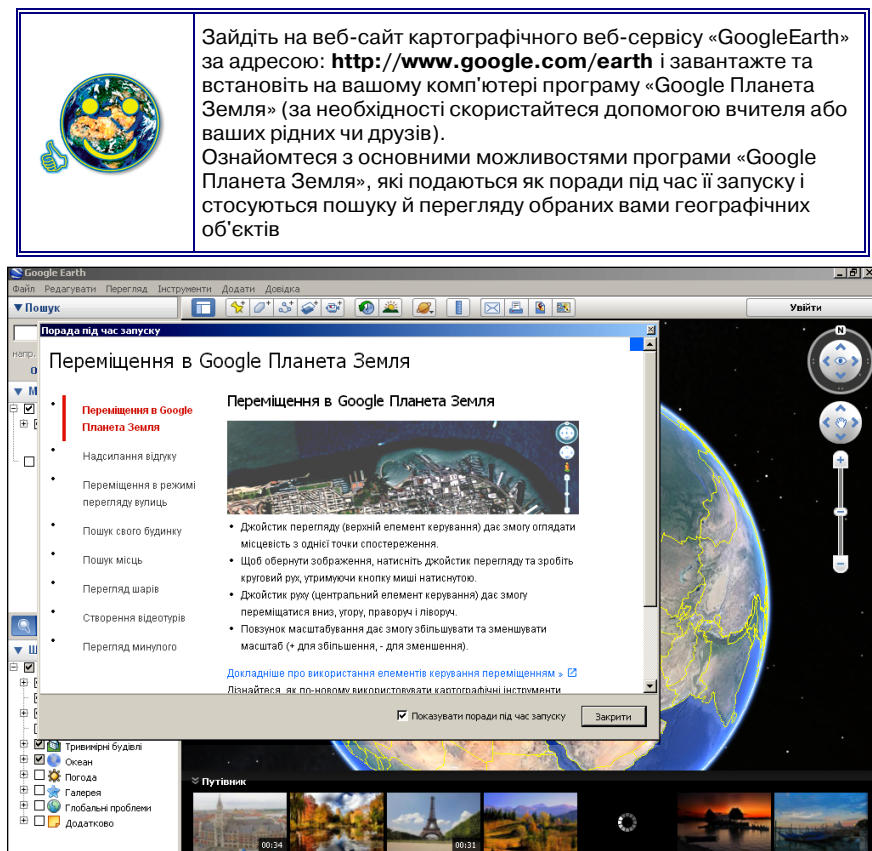

Рис. 1. Використання веб-сервісу «GoogleEarth» у процесі навчання географії материків і океанів

Відкрийте у вікні перегляду програми «Google Планета Земля» Африку. На лівій бічній панелі програми активуйте набір цифрових шарів «Глобальні проблеми». Послідовно вмикаючи відповідні шари цього набору, дослідіть екологічні, соціальні та економічні проблеми африканського материка та ініціативи й проекти з їх розв'язання, зокрема:

- 1) збереження біологічних видів, що знаходяться під загрозою зникнення;
- 2) природоохоронні ініціативи й проекти Програми з Довкілля ООН (United Nations Environment Program, UNEP);
- 3) природоохоронні проекти Всесвітнього Фонду Природи (World Wide Fund for Nature, WWF)

Рис. 2. Рубрика «Геосмайлик» підручника «Географія. 7 клас»

яких природних зонах вони розташовані? У якій країні зосереджено понад 20% лісів материка?

3. У яких країнах і в якій природній зоні найвища частка земель, що не використовуються?

Завдання. За картами атласу і додатковими джерелами з'ясуйте, як окремі види господарської діяльності впливають на природу Африканського континенту? Результати дослідження внесіть до таблиці 1.

Після заповнення таблиці зробіть висновок [2].

Існують й інші, попри зазначені вище, приклади використання ІКТ на заняттях фізичної географії. Зокрема, це демонстрація зображення різноманітних географічних об'єктів. Слід зазначити, що слово «демонстрація» має набувати реального методичного значення і не перетворюватися в банальну ілюстрацію, а виконувати роль представлення географічних понять, термінів і закономірностей засобами ІКТ з метою реалізації навчальних завдань. Важливо використовувати зображення водних об'єктів свого рідного краю, наприклад річок Дніпро, Десна, Рось, Самара, Уж, Черемош та інших, оскільки ця річка протікає в даній місцевості, учні її неодноразово бачили як безпосередньо, так на світлинах, або у відеозображеннях чи слайдах. Відображення, сформовані в результаті спостереження конкретних географічних

об'єктів або їх зображень й описів і є одиничною уявою, важливим елементом комплексу формування навчальних понять. Використовуючи можливості ІКТ, за допомогою яких представлено зображені географічні об'єкти і явища, учні виділяють суттєві і змінні ознаки, властиві кожному об'єкту або явищу даної категорії, внаслідок чого у них формуються узагальнені уявлення: річка, озеро, болото, гора, рівнина, мішаний ліс, степ тощо. Відображення, сформовані за умови використання ІКТ, є узагальненою уявою географічних об'єктів і явищ. Вони відіграють важливу роль у процесі формування фізико-географічних понять на прикладі об'єктів рідного краю. Слід зазначити, що саме в таких випадках доречно використовувати Microsoft PowerPoint, створювати як короткі презентації, так і нові мультимедійні лекції, доповнюючи їх анімаційними ефектами, відеофрагментами, звуковим супроводом, що значно підвищує ефективність формування навчальних понять і навчання фізичної географії в цілому.

Ця програма дозволяє використовувати також анімацію, слайди, фрагменти відеофільмів під час вивчення природних об'єктів і явищ, що формує у школярів образні уявлення, а на їх основі різноманітні фізико-географічні поняття. Слід лише зауважити, що в ос-

нову створюваних «навчальних продуктів» слід брати не відсторонені від життя ілюстрації, а відомі учням географічні об'єкти як основу для їх сприйняття.

Інформаційно-комунікаційні технології можуть використовуватися для виконання практичних робіт з географії. На часі створення електронних навчальних посібників, які будуть виконувати функцію робочого зошита, практикуму чи навчального комплексу для всіх географічних курсів. Такі навчальні засоби будуть набагато мобільнішими, ефективнішими й матимуть ширші навчальні можливості, ніж їхні паперові варіанти.

Варто зазначити, що більшість програм географічного спрямування за дидактичним призначенням є допоміжним джерелом знань. Через недостатньо глибоке розуміння їх методичного значення вони часом використовуються як ілюстративний засіб, тому одним із завдань методики навчання географії є обґрунтування дидактичних засад ІКТ і поглиблення міжпредметних зв'язків географії й інформатики. У цьому плані важливим містком для міжпредметних зв'язків є використання електронних навчальних посібників з географії й інтерактивних карт. Важливу роль у цьому плані відіграло створення електронної версії Національного атласу України (голова редколегії академік НАНУ Б. Патон, науковий редактор — член-кореспондент НАНУ Л. Руденко). В основу його розроблення увійшли 875 карт і текстів. До його створення долучилися 327 авторів з науково-дослідних установ НАНУ і провідних університетів України; цей унікальний науково-довідковий продукт використовуватиметься для потреб управління, природокористування й охорони навколишнього середовища, економічного розвитку регіонів, зовнішньополітичної діяльності, вищої і середньої освіти, культури, сприятиме утвердженню і посиленню ролі географії в інформаційному суспільстві. У ньому накопичені також цінні матеріали, що мають краєзнавче спрямування. Серед інших електронних засобів, які можуть використовуватися для краєзнавчих досліджень учнів, слід відзначити:

- «Туристичний атлас світу» (у якому містяться 100 географічних карт, 900 фотографій, 25 відеокліпів та енциклопедична інформація);

Таблиця 1

Назва природної зони	Вид господарської діяльності людини	Наслідки — зміна природних компонентів й екологічні проблеми
	Лісозаготівля	
	Вирощування плантаційних культур	
	Випас худоби на пасовищах	
	Полювання і браконьєрство	
	Підсічно-вогневе землеробство	
	Землеробство на зрошуваних землях	

- «Географія. Посібник для учнів» (географічні карти, відеофрагменти);
- «Географія. Подорож по Європі» (картографічна і довідкова інформація);
- «Атлас України» (176 карт, тексти, графіки, таблиці, діаграми, фотографії тощо) та ін.

Інтерактивні карти виконують роль наочного навчального засобу, що може використовуватися учителем у підготовці і проведенні навчальних занять з географії на базі комп'ютерного класу або з використанням мультимедійного проектора, електронної дошки. Ці навчальні засоби дозволяють поглибити географічні знання учнів і формувати в них предметні компетентності. ДНВП «Картографія» у 2014 році створило серію таких засобів навчання. На особливу увагу заслуговують інтерактивні карти «Африка» та «Північна Америка», які з точки зору методики навчання географії містять інноваційну складову.

Навчальна інформація, що міститься в усіх мультимедійних програмах, є вагомим матеріалом для формування географічних уявлень і понять про явища і природні об'єкти, які учні не можуть безпосередньо спостерігати. Завдяки відеофрагментам і світлинам, які є у цих програмах, на уроках географії можна здійснити «подорож» планетою, у куточки живої природи, які практично недоступні для більшості учнів. Тому мультимедійні засоби, як джерело нових знань, можуть використовуватися перед вивченням навчального матеріалу як вступ до теми або під час вивчення теми в поєднанні з розповіддю чи бесідою [8].

У процесі вивчення географії рідного краю на заняттях застосовуються технології мультимедіа. Це нові інформаційні технології, які включають в себе прийоми, методи, способи використання аудіовізуальної інформації. Це дає нам змогу поєднати в одному програмному продукті текст, графіку, аудіо- та відеоінформацію про рідний край [9]. Технології відрізняються мультимедійною функціональністю, а також мірою програмного моделювання віртуального навчального матеріалу, а отже, й ступенем складності застосування. Вищезазначені технології функціонують на основі програмних платформ: **MacromediaFlash**, **MacromediaAuthorware** тощо.

Реалізацію краєзнавчої інформації про свою місцевість, її природні й суспільні особливості можна здійснювати, як і стосовно інших географічних об'єктів, за допомогою створення комп'ютерних навчальних краєзнавчих програм. Їх алгоритм відповідає створенню географічних програм:

- імітаційне графічне моделювання різних природних процесів і явищ своєї місцевості;
- організація краєзнавчих дидактичних ігор;
- створення банків даних, що містять різноманітну інформацію, необхідну для розв'язання навчальних програм.

Програми з краєзнавства для використання ПК створюються з урахуванням тем шкільної географії. Комп'ютер може використовуватися на різних етапах навчального заняття, наприклад під час актуалізації опорних знань учнів або їх корекції. Іноді важливо зробити акцент на побудованні питань краєзнавчого характеру, наприклад: «Назвіть область, у якій ви мешкаєте і сусідні з нею області?», «Розподіліть райони вашої області на три групи, за розмірами території: великі, середні, малі. Наведіть приклади. До якої групи належить ваш район?», «Перерахуйте найбільш характерні форми рельєфу вашої місцевості?». «Наз-

віть прізвища відомих людей рідного краю?», більшість із цих питань репродуктивного плану, тому вони використовуються або під час проведення факультативного курсу, у рамках варіативної складової «Рідний край» (5-ий клас), або в розрізі інваріантного курсу географії в 6-му класі [6]. Проте, як показує практика, учням 5–6-их класів, іноді легше висловити свою думку на запитання опосередковано, а не безпосередньо вчителю. Тому комп'ютер, у даному випадку, може стати ефективним навчальним засобом.

Під час складання навчальних комп'ютерних програм з краєзнавства слід враховувати такі аспекти:

- на навчальному занятті, на якому іде мова про географію свого краю, потрібно використовувати демонстраційну краєзнавчу програму, що дозволяє доступно, науково і наочно довести до учнів краєзнавчий матеріал про свою місцевість;
- у процесі формування предметної компетентності, бажано використати програми-контролери, за допомогою яких учні не лише закріплюють отримані знання, а формують необхідні навички й уміння з теми, яку вивчають а й окреслюють власне бачення вивченого, особистісне ставлення до нього.

Методика використання краєзнавчих матеріалів на уроках відносно проста. Наприклад, у 6-му класі в темі «Атмосфера» учням пропонується на комп'ютері виконати такі завдання: побудувати графік зміни температури повітря у своїй місцевості за певний період часу за таблицею з даними температури повітря, які вони бачать на екрані монітора. За умови успішного виконання таких завдань, варто спробувати створити діаграму хмарності на основі наявних даних. У цьому випадку важливим є індивідуальний підхід. Учитель може сам скласти конспекти уроків із краєзнавчим матеріалом для вивчення окремих тем у 6–8-их класах. Багато залежить і від учителя, який повинен сам володіти навичками роботи з програмним забезпеченням, а також урахувати рівень технічних навичок учнів [9]. Згідно зазначеного алгоритму, під час вивчення теми «Гідросфера» можна будувати діаграми кількості опадів, розріз елементів океанічного дна. Графіко-діаграмні навчальні моделі, по-перше, є дуже важливим чинником для посилення наочності властивості і сприйнятливості для учнів. Тому існує оптимальний вибір учителем як власне певного виду цих моделей та їхньої комбінації, так і режимів застосування й особливо форм створення відображення. По-друге, сучасні програмні засоби навчання географії насамперед електронні таблиці **Microsoft Excel**, містять широкий спектр можливостей для зазначеного оптимального вибору (рис. 3).

Варто зазначити, що використання графіко-діаграмних моделей сприятиме розвитку пізнавальної активності учнів ЗНЗ і їх самостійності в оцінці географічних об'єктів, процесів і явищ складних для сприйняття учнями, як за структурою, так і проявом [3].

Але варто акцентувати, що дана діяльність повинна здійснюватися з урахуванням індивідуального підходу, тобто учні, готові до її виконання, мають активно включатися в творчий процес, а ті, що ще не мають відповідних навичок — навчатись на прикладі їхньої діяльності, тобто в певному сенсі в перспективі може бути сформована освітня технологія, яка використовує певні елементи Белл-Ланкастерівської системи. Подібні види діяльності можна впроваджувати й у вивченні теми «Біосфера», причому діяльність учнів на заняттях географії у цьому плані, спирається на на-

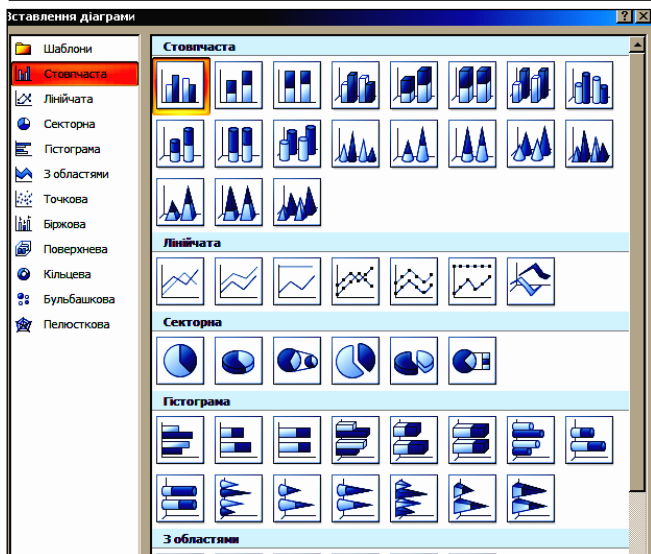

Рис. 3. Фрагмент вікна «Вставка діаграм» Microsoft Excel

вички, сформовані під час вивчення ними інформатики і математики в 5–6-их класах.

Важливе значення в пізнанні й поширенні краєзнавчої інформації має використання проектної діяльності на заняттях географії. У навчальних програмах з географії учнів для 6–8-их класів загальноосвітніх навчальних закладів задекларовані дослідження, які мають спиратися на краєзнавчу основу.

Висновки. Інформаційно-комунікаційні технології у навчальному процесі географії виконують різноманітні функції:

- комунікативного засобу;
- засобу навчання;
- засобу спрямування творчої діяльності учнів;
- джерела створення навчальних проблемних ситуацій;
- інструменту для виявлення особистісного ставлення, висловлення власної думки;
- джерела інформації;
- контролера процесу перебігу навчальної діяльності.

Отже, комп'ютер надає учням нові пізнавальні можливості, він не дублює і не замінює вчителя. Тому методики навчання за його участю мають враховувати можливі наслідки роботи з ним, і «вбудовувати» його можливості у ті чи інші види навчальної діяльності на заняттях географії.

Використання ІКТ під час опрацювання краєзнавчих матеріалів в урочний і в позаурочний час підвищує мотивацію краєзнавчого навчання, розвиває пізнавальний інтерес до вивчення рідного краю і здатність учнів до дослідницької діяльності.

Якість вивчення краєзнавчого матеріалу за допомогою комп'ютера може бути високою лише за умови створення методично правильно підготовлених навчальних програм з краєзнавства.

Реалізація краєзнавчих досліджень, які проводять учнями навчальних закладів може мати високий ступінь ефективності й давати вагомі практичні результати. Слід зазначити, що Олександрійське відділення Українського географічного товариства, яке створене у 2012 році, переважно діє на базі загальноосвітнього навчального закладу — Протопопівської ЗПІ І–ІІІ ступенів. Отже, у методиці навчання географії з'явився новий термін — «шкільне відділення Українського географічного товариства». Краєзнавча робота на такому рівні практично неможлива без використання ІКТ.

* * *

Надтока А. Ф., Кушнарєнко Н. Г. Краєведческие исследования на занятиях физической географии с использованием информационно-коммуникационных технологий

Аннотация. В статье освещены вопросы использования информационной среды в процессе обучения физической географии. Освещены основные методические подходы к применению ИКТ в процессе осуществления краеведческих исследований на занятиях географии. Показаны механизмы использования веб-сервиса «GoogleEarth» и другие примеры инновационной составляющей ИКТ. Уделено внимание деятельности учителя и учащихся в процессе краеведческих исследований на занятиях географии. Определены аспекты установления межпредметных связей в процессе осуществления учащимися краеведческих исследований. Проанализированы необходимость пересмотра отдельных методических подходов, относительно направлений использования ИКТ на занятиях географии.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, индивидуальная траектория обучения географии, краеведческие исследования, учебная деятельность на занятиях географии.

* * *

Nadtoka O. F., Kushnarenko N. H. Locality Researches at the Lessons of Physical Geography with the Usage of the Informational and Communication Technologies

In the article, the issue of the usage of the informational environment in the process of teaching Physical Geography is studied. The principal methodological approaches to the usage of the information and communication technologies in the process of conducting the researches on the locality at the lessons of Geography were demonstrated. The tools of the usage of the «Google Earth» web-service as well as the other examples of the innovative component of the ICT were provided. A special attention was paid at the activity of a teacher and a pupil in the process of conducting the researches on the locality at the lessons of Geography. The aspects of the inter-curricular links assurance in the process of conducting the locality researches by pupils were defined. The necessity of the review of certain methodological approaches to the branches of the ICT usage at the lessons of Geography was analyzed.

Keywords: informational and communication technologies, individual way of studying Geography, researches on locality, academic activity at the lessons of Geography.

Список використаних джерел

1. Гриньова М. В. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя (теоретичний та методичний аспекти) [Текст] / М. В. Гриньова. — Х. : Основа, 1998. — 300 с.
2. Географія : підруч. для 7 кл. / О. М. Топузов, О. Ф. Надтока, Т. Г. Назаренко, Л. П. Вішнікіна, А. А. Шуканова, В. М. Самойленко. — К. : ДНВП «Картографія», 2015. — 325 с. [Електронний ресурс]; код доступу : <http://ua.lokando.com>.
3. Дидактика географії : монографія [Текст]. / В. М. Самойленко, О. М. Топузов, Л. П. Вішнікіна, О. Ф. Надтока, І. О. Діброва. — К. : Педагогічна думка, 2014. — 586 с.
4. Ільїнський А. М. Використання інформаційних технологій на уроках географії [Текст] / А. М. Ільїнський // Географія. — 2004. — №23. — С. 15–16.
5. Жук Ю. О. Особистісний простір учня в комп'ютерно-орієнтованому навчальному середовищі [Електронний ресурс]; код доступу : <http://lib.iitta.gov.ua/611/>.
6. Коберник С. Сучасний стан і перспективи комп'ютерного навчання географії [Текст] / С. Коберник, Р. Коваленко // Географія та основи економіки в школі. — 2002. — №3. — С. 10–14.
7. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні — інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати [Текст] / Кремень В. Г. — К. : Грамота, 2005. — 448 с.
8. Пирогов І. А. Використання інформаційних технологій на уроках географії [Текст] / І. А. Пирогов // Географія. — 2007. — №6. — С. 23 [26].
9. Ротаєнко П. Комп'ютер у навчанні географії [Текст] / П. Ротаєнко // Краєзнавство. Географія. Туризм (Шкільний світ). — 2003. — №12. — С. 7.

THE FORMATION OF THE SYSTEM OF HYDROLOGICAL CONCEPTS IN THE SCHOOL PHYSICAL AND GEOGRAPHICAL COURSES

In the article, the volume and the structure of the system of hydrological concepts are determined, and the peculiarities of their provision in the textbooks of Geography at the main school are demonstrated. It is noted that the formation of the full-fledged system of hydrological terms which can be used and improved by a student in his further life must be carried out in correspondence with the psychological and pedagogical conditions.

The author of the article formed a system of hydrological concepts, and the peculiarities of their demonstration in the Geography textbooks for the main school were defined; the psychological and pedagogical conditions which are necessary for the formation of the system of hydrological concepts were determined. It is stated that the formation of hydrological concepts must correspond to the age peculiarities of the pupils of the main school.

Keywords: *a system of hydrological concepts, the stages of the concepts formation, the term initialization.*

УДК 371. 32.91(07)

КРАЄЗНАВЧА СКЛАДОВА ПІДРУЧНИКІВ З ГЕОГРАФІЇ ДЛЯ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ ЇХ ЗМІСТОВОГО КОМПОНЕНТУ ТА МЕТОДИЧНОГО АПАРАТУ

О. Ф. Надтока,

*кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач лабораторії географічної і економічної освіти,
Інститут педагогіки НАПН України,
e-mail: nadtoka.ol@ukr.net*

У статті розглядаються науково-методичні засади використання краєзнавчого підходу у навчанні географії, а також шляхи його упровадження через структуру і зміст підручників з географії для основної школи. У їх змісті реалізується раніше запропонована автором статті ідея про трьохступінчасту концепцію краєзнавчого пізнання учнів. Воно здійснюється через призму поняття «рідний край», яке сприймається ними:

- як свій населений пункт;
- як свій регіон (область або інший елемент адміністративно-територіального поділу);
- як вся територія України.

Краєзнавча складова залишається важливим елементом осучаснення змісту підручників географії. Завдяки її використанню учні загальноосвітніх навчальних закладів розширюють уявлення про довкілля, природні та соціальні явища, більш повно формують власну географічну картину світу. Крім цього, проектування краєзнавчої складової на методичний апарат підручників значно розширює його можливості.

Ключові слова: *географічне краєзнавство, краєзнавчий підхід у навчанні географії, поняття «рідний край», структура і зміст підручників з географії, основна школа.*

Постановка проблеми. Національна доктрина розвитку освіти України XXI століття зазначає, що головною метою української системи освіти є створення умов для розвитку і самореалізації кожної особистості як громадянина України, а також формування покоління, яке здатне навчатися впродовж життя, створювати й розвивати цінності громадянського суспільства. З цією метою впроваджені стандарти освіти, змінені навчальні плани і програми. В цьому плані важливе значення має відіграти географія – єдиний шкільний предмет дуалістичного характеру, що спирається як на природничі так і суспільствознавчі базисні підвалини. Одним з підходів у навчанні географії є краєзнавчий, про його роль і значення неодноразово зазначали В. С. Бугрій, М. Г. Криловець, В. П. Корнєєв, О. Ф. Надтока, О. В. Тімець, П. Т. Тронько, О. М. Топузов, Б. О. Чернов, М. Т. Янко.

Окремі напрями використання краєзнавчого підходу відображені у дисертаційних дослідженнях В. В. Бенедюк (1999), В. А. Редіна (2000), О. В. Тімець (2001), С. В. Захарова, (2003), В. М. Соловей (2003), В. С. Бугрій (2006), М. Г. Криловця (2009).

П. Т. Тронько зазначав свого часу про важливість пізнання рідного краю, яке духовно збагачує всіх людей, що живуть в Україні» [8, с. 194]. Тому для методики навчання географії важливим питанням сьогодення є відображення краєзнавчого підходу в підручниках географії як основних носіях її змісту.

Аналіз останніх досліджень. У Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти [1] зазначається: «Географічний компонент спрямований на засвоєння учнями знань про природну і соціальну складову географічної оболонки Землі, формування в учнів комплексного, просторового, соціально орієнтованого знання про планету Земля у результаті застосування краєзнавчого, регіонального і планетарного підходів та усвідомлення цілісного географічного образу своєї країни» [1, с. 28]. Таким чином цей основоположний освітній документ визначає краєзнавчий підхід серед основних у навчанні географії. Даний підхід вимагає транслювати навчальний матеріал через призму рідного краю.

Свого часу, автором цієї статті автором статті висвітлена ідея про трьох-ступінчасту концепцію краєзнавчого пізнання учнів. Воно здійснюється через призму поняття «рідний край», яке сприймається ними:

- як свій населений пункт;
- як свій регіон (область або інший елемент адміністративно-територіального поділу);
- як вся територія України. [5, с.88].

Формулювання мети статті. Щойно розроблені нові програми для основної школи у відповідності до оновленого Державного стандарту [4]. На часі актуальною є проблема розроблення концепції нових підручників з географії які б відповідали новим вимогам стандарту і навчальної програми. В цій статті розглядаються питання врахування краєзнавчого підходу у підручниках географії.

Основна частина. Географія як навчальний предмет основної школи починає вивчатися учнями загальноосвітніх шкіл з 6-го класу. Вже з перших занять вчитель знайомить учнів з метою і завданнями вивчення географії, і в цьому розрізі з ходом організації методологічних і фенологічних спостережень і розв'язує таким чином завдання з краєзнавства. Підтвердженням цьому є краєзнавчий підхід до навчання географії закладений у змісті підручника «Географія. 6 кл.», авторів О. М. Топузова, О. Ф. Надтоки, Т. Г. Назаренко, Л. П. Вішнікіної, А. А. Шуканової. Він містить спеціальні рубрики краєзнавчого характеру: «У нас в Україні» та «Поради їжачка-мандрівничка».

Вивчаючи тему «Способи зображення Землі», на уроках і практичних заняттях учні знайомляться з планом, його основними ознаками, топографічною картою і планом своєї місцевості, вчать читати топографічні знаки, загальногеографічні і тематичні карти та формують власний досвід використання карт і планів своєї місцевості. З метою закріплення краєзнавчих знань, в зміст якого входить формування знань про конкретні фізико-географічні умови своєї місцевості вчителю бажано використовувати топографічні диктанти або спеціальні тести, яка мають бути закладені у зміст підручника чи навчального комплекту.

Для збагачення учнів краєзнавчими знаннями і компетенціями в 6 класі значні можливості мають теми «Літосфера», «Гідросфера» і «Атмосфера». Так у процесі вивчення земної кори і її будови краєзнавчий підхід сприяє усвідомленому засвоєнню основних форм і будови рельєфу, ознайомленню учнів з особливостями рельєфу своєї області і умовами його формування під дією внутрішніх і зовнішніх процесів, гірськими породами, що складають місцевість, особливостями їх залягання. Учні в процесі такої діяльності поступово формують досвід дослідника, який на прикладі компонентів природи своєї місцевості відкривають нові горизонти знань. У змісті підручника «Географія. 6 кл.», авторів О. М. Топузова, О. Ф. Надтоки, Т. Г. Назаренко,

Л. П. Вішнікіної, А. А. Шуканової цей аспект реалізується через введення рубрик «Розумникам», «Дослідникам», завданням якої є саме активізувати вищезазначені види діяльності.

Практичні роботи з теми «Атмосфера» передбачають узагальнення спостережень за погодою у вигляді графіків, діаграм, схем і опису погоди своєї місцевості за день, тиждень, місяць та пору року. Практична робота №5. «Розв'язування задач на зміну температури повітря й атмосферного тиску з висотою» та № 6 «Складання графіку зміни температури повітря, рози вітрів та їх аналіз» та дослідження «Аналіз погоди в різних місцях світу за одну добу з використанням різних джерел інформації», також, повинні спиратися на використання краєзнавчого матеріалу.

Вивчення теми «Гідросфера» ще в більшій мірі спирається на краєзнавчий матеріал, і тому, ця тема краще засвоюється учнями 6-х класів. Місцеві джерела, річки, озера, болота, ставки є об'єктами їх досліджень. при вивченні підземних і поверхневих вод рідного краю. У розрізі дослідження «Охарактеризувати найближчу місцеву водойму», яке задеклароване новою навчальною програмою учні знайомляться з планом опису річки чи озера своєї місцевості, знайомляться з сучасними методами гідрологічних досліджень.

Краєзнавчі знання учнів, отримані ними при вивченні цих тем, є основними при розгляді теми «Природний комплекс», її вивчення необхідно здійснювати на прикладі природи своєї місцевості і взаємозв'язків між її окремими компонентами. Практична робота №8 (на місцевості) «Ознайомлення з одним з природних комплексів (ландшафтів) своєї місцевості, виявлення взаємозв'язків між його компонентами». Програма передбачає практичну роботу на місцевості, у зміст якої входить ознайомлення учнів з компонентами природи своєї місцевості і виявлення взаємозв'язків між ними.

Поняття «природний комплекс» вважаються узагальнюючим і учителю слід пам'ятати, що свідоме його засвоєння поняття в подальшому є основою для розуміння фізико-географічних курсів.

Шкільний курс «Географія материків і океанів» тривалий час вважався таким, що має обмежені можливості у формуванні краєзнавчих знань учнів загальноосвітніх навчальних закладах. Проте, певний прорив у цьому плані було зроблено з появою підручника «Географія материків і океанів. Підручник для 7-го класу загальноосвітніх навчальних закладів», авторів/Топузова О. М., Надтоки О. Ф., Назаренко Т. Г., Вішнікіної Л. П. (К.: Світ знань. – 2008. – 292 с.). Саме в ньому, концентричною основою змісту стає краєзнавча складова. Навіть приклади на основі краєзнавчого матеріалу, подаються в ньому не лише в темі «Євразія». Нижче подається приклад одного з блоків підручника, який побудований на основі краєзнавчого підходу та подається в кінці вивчення кожного з материків:

«Україна та Африка»

Вірогідно, першим африканцем, який побував на землях, що тепер є частиною України, був визначний берберо-арабський мандрівник Ібн-Баттута. Протягом 132-53 рр. він відвідав чимало країн: Єгипет, Персію (Іран), Сирію, Китай та інші. У своїх записках «Подарунок споглядачам про дива міст та чудеса подорожей» мандрівник розповідає про перебування у Криму і південних областях сучасної України. В його працях згадуються різні географічні об'єкти, розташовані в Україні.

Українці почали відвідувати Африку лише у XX столітті, спочатку як учасники наукових експедицій, а пізніше допомагали молодим африканським державам у розвитку економіки у складі радянських груп спеціалістів. Такі групи працювали у Єгипті, Сомалі, Ефіопії, Лівії, Анголі та інших країнах. Вони проводили геологічні дослідження, здійснювали будівництво промислових і транспортних об'єктів, допомагали у розроблянні зрошувальних систем.

Водночас велика кількість африканської молоді навчалася в університетах та інститутах України, переважно у Києві, Одесі, Харкові й Львові. Нині багато африканських студентів навчаються у ВУЗах України.

Наші військовослужбовці не раз брали участь у миротворчих операціях, що здійснювалися під егідою ООН, зокрема в Лівії. Торговельні стосунки між Україною та африканськими країнами, поки що незначні. Найактивніша торгівля проводиться з Єгиптом, Тунісом та Південною Африкою.

Більше інформації про українців в Африці можна одержати на сайті <http://ucrania-mozambique.blogspot.com>.» [2].

Використовуючи краєзнавчий підхід, кожний розділ програми для 7 класу обов'язково треба починати з актуалізації опорних знань учнів, шляхом відтворення в їх пам'яті найбільш відомого і найбільш конкретного для учнів місцевого матеріалу. Далі він використовується для порівняння з природними особливостями інших материків. Завершальним етапом вивчення даного курсу повинна стати природознавча екскурсія у місцевості, де живуть учні [3].

Курс «Географія України» апіорі є краєзнавчим за своїм характером. Під час оволодіння ним учні формують уявлення про умови розвитку і взаємозв'язки географічних компонентів, природні ресурси, населення та господарство на території України. Велике значення застосування краєзнавчого принципу при вивченні географії України полягає в тому, що він забезпечує розвиток в учнів уявлень про свій край, як складову частину країни. Досить важливим елементом цього курсу є вивчення географії своєї області. В різних регіонах України підготовлені посібники спрямовані на вивчення географії своєї області. Цінними у цьому плані є ряд робіт М.Ю. Костриці, що стосуються Житомирщини та посібник Новикової В.І. «Географія Черкаської області» [6].

Основна мета при вивченні географії своєї області, як і всієї системи краєзнавчої роботи в школі, полягає в тому, щоб ознайомити учнів з конкретними природно – економічними умовами рідного краю, готовності приймати участь в його подальшому розвитку [3].

Навіть курс «Суспільна географія світу» має певні перспективи, щодо застосуванні краєзнавчого підходу у змісті підручників. Адже будь які соціально-економічні процеси, в тому числі і глобалізаційного характеру можна транслювати через призму своєї місцевості, шляхом порівняння, аналізу чи рівневого відображення.

Слід зазначити про роль краєзнавчого підходу у процесі оволодіння географічними поняттями. Поняття – це основа здобуття знань і компетенцій. Будь – який практичний об’єкт, стаючи предметом науки, моделюється в ній за допомогою понять. Зміни наукового знання ведуть до змін понять і навики [7].

Тому, досить важливо, щоб у учнів загальноосвітніх навчальних закладів формувалася чіткий алгоритм сприйняття понять. Застосування краєзнавчого підходу під час вивчення теми «Атмосфера» (Географія. 6 кл.) дає змогу оволодіти складними географічними поняттями, такими як «погода» і «клімат». Далі, в цьому курсі, при вивченні теми «Гідросфера», за вимогами нової програми учень називає: суттєві ознаки понять «океан», «море», «затока», «протока», «острів», «океанічна течія», «річка», «озеро», «болото», «льодовик», «багаторічна мерзлота», «підземні води». Алгоритм більшості з цих понять спирається на краєзнавчу основу і відбувається з використанням краєзнавчого підходу. Адже набагато легше зрозуміти сутність поняття «підземні води» саме навівши учням приклад найближчого джерела.

Висновки. Краєзнавчий підхід закладений у Державному стандарті, як один з основних у навчанні географії, має бути відображеним у підручнику таким чином, щоб передбачити створення можливостей для інтенсифікації навчального процесу на заняттях географії, створювати передумови для самостійної творчої діяльності учнів, враховувати їхні освітні запити та особистісної орієнтації у формуванні географічної картини світу.

Мета вивчення рідного краю засобами шкільної географії визначає такі його завдання:

- набуття учнями предметних компетенцій на основі засвоєння знань про фізико- та економіко- географічні умови рідного краю (села, міста, району, області) як складової частини території України;
- узагальнення і систематизація знань учнів, шляхом використання краєзнавчого підходу, що сприяє їх трудовій підготовці і професійній орієнтації;
- ознайомлення учнів з конкретними заходами в галузі охорони і відновлення природних багатств своєї місцевості.

Отже текст підручників має стосунки до краєзнавчих знань і до їх формування. Завдання і запитання краєзнавчого характеру наведені у підручниках і таким чином розширюють можливості їх методичних апаратів.

Література

1. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/images/files/doshkilna-cerednya/serednya/derzh-standart/post_derzh_stan.doc
2. Географія материків і океанів. Підручник для 7-го класу загальноосвітніх навчальних закладів. / Топузов О. М., Надтока О. Ф., Назаренко Т. Г., Вішнікіна Л. П. – К.: Світ знань. – 2008. – 292 с.
3. Корнєєв В. П. Форми навчання географії в школі: Посібник для вчителя / Корнєєв В. П. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2004. – 223 с.
4. Навчальна програма з географії (6–9 класи) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/692/educational_programs/1349869088/
5. Надтока О. Ф. Формування національної самосвідомості учнів / Надтока О. Ф. // Світло 3 (22) 2002., С. 88
6. Новікова В. І. Географія Черкаської області: Підручник для 8 – 9 класів загальноосвітніх шкіл Черкаської обл. – К. : Мапа, 2004. -128 с.
7. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5-ти томах. – Т. 1 / Сухомлинський В. О. – К.: Рад. школа, 1976. – 716 с.
8. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство у розбудові суверенної України // Краєзнавство в Україні: сучасний стан і перспективи. – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. –125 с.

References

1. State Standard of secondary education [electronic resource]. – Mode of access: http://www.mon.gov.ua/images/files/doshkilna-cerednya/serednya/derzh-standart/post_derzh_stan.doc
2. The geography of continents and oceans. Textbook for 7th grade secondary schools. / Topuzov O. M. Nadтока A. F., T. Nazarenko , Vishnikina LP – K. : World Knowledge . – 2008. – 292 p.
3. Kornieiev V. P. Forms of study geography in school: Teacher's Guide / Kornieiev VP – Kamenetz -Podolsk : ABC , 2004. – 223 p.
4. The curriculum in geography (6-9 grades) [electronic resource]. – Mode of access: http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/692/educational_programs/1349869088/
5. Nadтока A. F. Formation of pupils' national consciousness / Nadтока A. F. / Light 3 (22) 2002 . , P 88
6. Novikov V. I. Geography Cherkasy region : Textbook for 8th – 9th grades of secondary schools Cherkassy region .. – K.: Map , 2004. -128 P.
7. Sukhomlynskyi V. Selected works : in 5 volumes . – T. 1 / Sukhomlynskyi VA – K. Soviet School, 1976 . – 716 p.
8. Tronko P. T. Historic study in the development of independent Ukraine // Local studies in Ukraine : current state and prospects. – K.: Publishing House «Academy» , 2003. -125 P.

КРАЕВЕДЧЕСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ УЧЕБНИКОВ ПО ГЕОГРАФИИ ДЛЯ ОСНОВНОЙ ШКОЛЫ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ИХ СОДЕРЖАТЕЛЬНОГО КОМПОНЕНТА И МЕТОДИЧЕСКОГО АППАРАТА

В статье рассматриваются научно – методические основы использования краеведческого подхода в обучении географии, а также пути его внедрения через структуру и содержание учебников географии для основной школы. В их содержании реализуется ранее предложенная автором статьи идея о трехступенчатой концепции краеведческого познания учащихся . Она осуществляется через призму понятия «родной край», которое воспринимается ими:

- как свой населенный пункт;
- как свой регион (область или другой элемент административно – территориального деления) ;
- как вся территория Украины .

Краеведческая составляющая остается важным элементом содержания учебников географии. Благодаря ее использованию ученики общеобразовательных учебных заведений расширяют представление об окружающей среде, природных и социальных явлениях, более полно формируют собственную географическую картину мира. Кроме этого, проектирование краеведческой составляющей на методический аппарат учебников значительно расширяет его возможности.

Ключевые слова: географическое краеведение, краеведческий подход в обучении географии, понятие «родной край», структура и содержание учебников по географии, основная школа .

Nadtoka O. F.

PART OF LOCAL HISTORY BOOKS ON GEOGRAPHY FOR PRIMARY SCHOOLS AS A MEANS OF THEIR SEMANTIC COMPONENT AND ANALYTICAL TOOLS

The article reviews the scientific and methodological basis using regional approach in teaching geography and ways of implementation due to the structure and content of geography textbooks for primary schools . Their content is realized earlier paper by the author proposed the idea trohstupinchastu concept of regional knowledge of students. It is through the prism of «native land», which is perceived:

- As a settlement;
- As a region (area or other element of the administrative territorial division);
- As the entire territory of Ukraine.

Local history component is an important element of modernizing the content of textbooks of geography. Thanks to its use of students of secondary schools expand

understanding of the environment, natural and social phenomena more fully formed its own geographical view of the world. In addition, the design part of local history books on the methodological apparatus greatly enhances its capabilities.

Keywords : geographical studies, regional approach to the study of geography, the term «homeland», the structure and content of textbooks on geography, basic school .

УДК 371:371.422

КОМПЛЕКСНА ПЕДАГОГІЧНА ДІАГНОСТИКА ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ КЛЮЧОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ ПІДРУЧНИКА З ФІЗИКИ

Л. В. Непорожня,

*кандидат педагогічних наук,
провідний науковий співробітник лабораторії
математичної та фізичної освіти,
Інститут педагогіки НАПН України,
e-mail: neporozhnya@ukr.net*

У статті розглядаються науково-методичні засади організації та проведення комплексної педагогічної діагностики як основи формування ключових компетентностей засобами підручника з фізики для основної школи. Комплексна педагогічна діагностика, як елемент підручникотворення, передбачає визначення цілей навчально-виховного процесу та об'єктивний і однозначний контроль ступеня їх досягнення.

Ключові слова: педагогічна діагностика, компетентнісний підхід, ключові компетентності, структура і зміст підручників з фізики, основна школа.

Постановка проблеми. Світові тенденції розвитку освіти висувають перед освітянами завдання вдосконалення процесу навчання, приведення його у відповідність до вимог сьогодення. За даними українських і зарубіжних учених, академічна успішність не завжди корелює з практичною, у тому числі з успішною професійною діяльністю. Виходячи з цього, завдання сучасної освіти полягає у розробленні способів реалізації компетентнісного підходу, який передбачає не лише надання необхідних знань, а й виховання творчої, соціально пристосованої людини, що володіє необхідними знаннями, вміннями, моральними якостями і може адекватно реагувати на професійні та життєві ситуації. Одним з важливих елементів реалізації компетентнісного підходу є проведення педагогічної діагностики, як основи цілепокладання процесу розроблення підручників та засобу оптимізації навчального процесу.

УДК 908:913 + 379.85:[374 – 057.874]

Євгеній Копилець, к. пед. н.

e-mail: tourist_75@mail.ru

Полтавський обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді

ІНТЕГРАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КРАЄЗНАВЧИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті проаналізовано досвід організації інтегрованих досліджень у Полтавському обласному центрі туризму і краєзнавства учнівської молоді, у яких географічний компонент відігравав домінуючу чи принаймні одну з провідних ролей. Наведено конкретні приклади досліджень, у яких географічні аспекти поєднувалися з екологічними, геологічними, зоологічними, історичними. Виділено значущі спільні ознаки цих досліджень: усі вони є цілісними, завершеними та результативними; у всіх дослідженнях географічний компонент зберіг власну специфіку; кожен описаний зразок пошукової діяльності учнівської молоді, окрім пізнавальної, мав і виразну виховну значущість.

Ключові слова: інтегративний потенціал географії, краєзнавчі географічні дослідження, учнівська молодь.

Евгений Копилець

ИНТЕГРАТИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КРАЕВЕДЧЕСКИХ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ УЧАЩЕЙСЯ МОЛОДЁЖИ

В статье проанализирован опыт организации интегрированных исследований в Полтавском областном центре туризма и краеведения учащейся молодёжи, в которых географический компонент играл доминирующую или по крайней мере одну из ведущих ролей. Приведены конкретные примеры исследований, в которых географические аспекты сочетались с экологическими, геологическими, зоологическими, историческими. Выделены значимые общие признаки этих исследований: все они являются целостными, завершёнными и результативными; во всех исследованиях географический компонент сохранил собственную специфику; каждый описанный образец поисковой деятельности учащейся молодёжи, кроме познавательной, имел и отчётливую воспитательную значимость.

Ключевые слова: интегративный потенциал географии, краеведческие географические исследования, учащаяся молодёжь.

Evheniy Kopylets

THE INTEGRATIVE POTENTIAL OF LOCAL GEOGRAPHICAL RESEARCHES OF THE SCHOOL STUDENTS

The article analyzes the experience of integrated researches on a geographical basis in Poltava Regional Centre of Tourism and Local Lore of the School Students for the period 2011-2015. The author believes that the integration of geography with other branches of science has a positive effect on the development of students' key competencies. The article gives specific examples how geography can be combined with ecology, geology, zoology and history in the students' researches as there is insufficient appropriate methodological support in Ukraine.

The first example describes the hydroecological study of small rivers combining geographical and ecological aspects. The attention is focused on the benefits of the methods which due to the speed, simplicity and effectiveness is productive for the research of regional rivers. In the second example a new direction for geographical research in Ukraine — biogeomorphology has been presented. The third example illustrates the approaches to recreational geography for developing excursion routes of the historical themes.

The author emphasizes that all the examples have common features. They are effective holistic researches. This is confirmed by data on student participation in various conferences and competitions. In all integrated researches geographic component is clearly visible. Also in each case, integrated researches are important for the upbringing of students. Each of these aspects should be taken into account when choosing a research topic.

Keywords: integrative potential of geography, local geographical researches, school students.

Постановка проблеми та аналіз останніх публікацій. Загальновизнано, що географічна наука має потужний інтегративний потенціал. Як зазначає С. Клепко, географія належить до найбільш інтегративних галузей знань з огляду на її сутність та структуру, оскільки вона вивчає природні, соціально-економічні та інтегральні (природно-господарські, природно-технічні) системи; відповідно, цим визначається її роль містка між гуманітарними і природничими науками у змісті середньої освіти [2]. У методиці навчання географії підкреслюється, що активні міжпредметні зв'язки з широким колом навчальних дисциплін характерні насамперед для позакласного навчання географії, а «Реалізація міжпредметних зв'язків веде до цілісності й комплексності у змісті й формах-видах проведення позакласного навчання» [8, с.384].

Якщо говорити про інтегративний потенціал краєзнавчих географічних досліджень учнівської молоді, то, очевидно, оптимальні умови для його реалізації виникають у перманентному позакласному навчанні географії, провідними формами-підвидами якого є географічні факультативи і гурток [8]. Та аналіз програмно-методичного забезпечення діяльності географічних факультативів і гуртків, яке має гриф Міністерства освіти і науки України [5, 7], засвідчує, що у ньому інтегративні можливості географії виразно представлені лише залученням до змісту навчальних програм знань із суміжних наук — як природничих, так і суспільствознавчих. Хоча краєзнавчі дослідження, у яких поєднуються підходи географії та інших наук, є сприятливими для формування ключових компетентностей учнівської молоді, вітчизняним освітянам бракує від-

повідного методичного супроводу. Тож вважаємо продуктивним поширення досвіду організації таких досліджень.

Метою статті є педагогічний аналіз перебігу та результатів інтегрованих краєзнавчих досліджень вихованців Полтавського обласного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді (ПОЦТКУМ), де географічна складова відігравала домінуючу чи принаймні одну з провідних ролей.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо із прикладу, який характеризує поєднання географічної та екологічної складових дослідження. У червні 2014 р. очолювана нами група вихованців гуртків «Географічне краєзнавство» та «Юні екологи» ПОЦТКУМ здійснила комплексну краєзнавчу експедицію до м. Кобеляки — районного центру Полтавської області. Головним завданням експедиції стало гідроекологічне дослідження р. Кобелячка в нижній течії у межах міста та околиць. Оскільки не було ні часу для лонгitudного спостереження, ані значної кількості учасників із досвідом спеціалізованого гідрологічного або ж гідробіологічного спрямування пошуку, ми взяли за основу матрицю ознак для якісної експрес-оцінки стану малих та середніх річок, запропоновану Є. Колбовським [3].

Експрес-оцінка екологічного стану р. Кобелячка враховувала насамперед такі групи параметрів: морфологічні та динамічні параметри (характер донних відкладів, берегова ерозія, швидкість течії); органолептичні показники стану води (колір води, прозорість/каламутність, видиме забруднення, запах); біотичні показники (ступінь та тип заростання річки, видовий набір та стан водних рослин, біоіндикаторні види); характер і міра навантаження на річкову долину (тип та інтенсивність використання, наявність місцевих джерел впливу та забруднювачів — водостоків, бродів, водопоїв, мостових опор тощо, стан водоохоронної зони). Спостереження здійснювалися під час маршрутного ходу за течією річки на двох десятках майданчиків.

Характер донних відкладів визначався за підняттями з дна зразками та накопиченими на березі відкладами, що залишила техніка, яка поглиблювала і розчищала річище. Берегова ерозія піддавалася якісній оцінці. Вимірювання виконувалися простими інструментами відповідно до усталених рекомендацій. На досліджуваній ділянці річка переважно неширока, з численними містками та поваленими впоперек русла деревами. Тому ширина річки визначалася без мірної мотузки, рулеткою. Для визначення глибини використовувалася градуйована жердина з поперечною на нижньому кінці, щоб не вгрузала в пухкі донні відклади. Швидкість течії визначалася за допомогою попередньо замоченого дерев'яного поплавка, який запускали між розміченими створами. Для оцінки прозорості користувалися білим диском діаметром 30 см, прикріпленим до мотузки так, щоб він знаходився у площині водного потоку (диск Секкі).

Колір води визначався на око. Запах визначався для води природної денної температури, налитой в кількості 100 мл у широкогорлу колбу місткістю 200 мл, після струшування та відкупорення колби. Рослинний і тваринний світ описувався за рухом експедиційної групи, здебільшого за якісними, а не кількісними параметрами. Також на маршруті фіксувалися всі видимі вияви проблемного екологічного стану річки, пов'язані з людською діяльністю. Для чіткої локалізації визначених показників та помічених явищ вони наносилися на картографічну основу.

Таким чином, використані методики насамперед фіксували деякі фізичні властивості води у річці. Гідрохімічні аналізи не проводилися. Методи біоіндикації відігравали допоміжну роль: так, для оцінки сапробності води бралися до уваги виявлені у річці молюски, просторовий розподіл та стан гідрофітів були включені до параметрів експрес-оцінки стану річки.

Як було з'ясовано, за сукупністю показників річка наближається до помітно забруднених або ж забруднених. За попередньою домовленістю з Кобеляцьким міським головою О. Ісіпом, результати дослідження були передані до міської ради. В офіційному відгуку на матеріали дослідження міський голова зазначив: «Матеріали експедиції ... можуть стати у пригоді для планування заходів, спрямованих на поліпшення екологічної ситуації, допоможуть у роботі з благоустрою та контролю за станом прибережної захисної смуги».

Додамо, що, відповідно до Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України на 2000—2015 роки, у межах Полтавської області виокремлено три регіональні екологічні коридори, які пролягають долинами найбільших річок. Найширший із них — Ворсклянський, до якого віднесено і пониззя Кобелячка. А обов'язковою вимогою до господарського використання ландшафтних комплексів екокоридору є загальне послаблення інтенсивного антропогенного навантаження у межах не лише власне коридору, а і його буферної смуги. Таким чином, екологічний стан Кобелячка важливий не лише для місцевих мешканців.

Свідченням певної логічної завершеності дослідницької роботи стало висвітлення вихованцями результатів експедиції на секції географічного та екологічного краєзнавства V обласної науково-практичної краєзнавчої конференції учнівської молоді «Полтавщина — земля моя свята» (м. Полтава, 2014 р.), на секції «Глобальні проблеми сучасності» IX Всеукраїнської філософської історико-краєзнавчої конференції учнівської молоді «Пізнай себе, свій рід, свій нарід» (м. Харків, 2015 р.). Звіт про експедицію посів I місце на конкурсі краєзнавчо-дослідницьких робіт Всеукраїнської краєзнавчої експедиції учнівської молоді «Моя Батьківщина — Україна» 2015 р. за напрямом «Географія рідного краю» та на творчій майстерні «Географічне крає-

знавство» Х Всеукраїнського зльоту юних туристів-краєзнавців 2015 р.

Іншим прикладом комплексного дослідження, в якому поєдналися географічна, геологічна та зоологічна складові, є виконане під нашим керівництвом вихованцями гуртків «Географічне краєзнавство» та «Юні екологи» ПОЦТКУМ у 2012–2013 рр. дослідження геоморфологічного аспекту діяльності річкового бобра. Спершу ознайомлення гуртківців із життєдіяльністю бобрів не виходило за межі вивчення місцевої фауни. Однак із набуттям досвіду інтерпретації діяльності землерийних тварин у геологічному контексті гуртківці підтримали нашу ідею: використавши опубліковану інформацію і дані власних спостережень, систематизувати дані про вплив основних будівельних робіт бобрів на земну поверхню.

Відзначимо, що у шкільній географії діяльність бобрів як геоморфологічний чинник проігноровано. Автори українського підручника географії для 6 класу, в якому вплив тварин на формування земної поверхні розглянуто найдетальніше, згадали лише мишей, кротів, дощових черв'яків і мурах [1], тоді як, за твердженням Д.Р. Батлера, за масштабом геоморфологічного впливу на ландшафт із бобрами не можна порівняти жодну тварину, не рахуючи людини [9]. Вивчення біогеоморфології не передбачено і програмами позашкільної освіти. Тож результати пошукової діяльності, презентовані вихованцями на III обласній науково-практичній конференції учнівської молоді «Полтавщина — земля моя свята» (м. Полтава, 2012 р.) та на VII Всеукраїнській краєзнавчій конференції учнівської молоді «Південно-Східна Україна: зі стародавності у XXI сторіччя» (м. Донецьк, 2013 р.), мали реальну новизну. Звіт про експедицію посів III місце на конкурсі краєзнавчо-дослідницьких робіт Всеукраїнської краєзнавчої експедиції учнівської молоді «Моя Батьківщина — Україна» 2014 р. за напрямом «Геологічними стежками України».

Значущість дослідження юних краєзнавців виразно засвідчена тим, що, доповнивши краєзнавчі матеріали і додавши дані літературних джерел про життєдіяльність канадського бобра, ми представили результати на XXXIV пленумі геоморфологічної комісії РАН «Екзогенні рельєфотвірні процеси: результати досліджень у Росії та країнах СНД» (м. Волгоград, 2014 р.). Ми дійшли висновку, що середовищевірна діяльність бобрів безпосередньо створює форми нанорельєфу, здатна істотно впливати на формування та розвиток мікроформ рельєфу, а масштабні боброві споруди здатні навіть змінювати мезоформи рельєфу (зокрема, річкові долини).

Переконавшись у взаємозв'язку природних процесів та у важливості впливу біоти на рельєф, вихованці логічно продовжили дослідження розглядом екоетичного контексту проблеми. Подальші роздуми учасників дослідницької роботи були представлені у доповіді «Бобри і люди: геополітичне про-

тистоювання?» на VIII Всеукраїнській філософській історико-краєзнавчій конференції учнівської молоді «Пізнай себе, свій рід, свій нарід» (м. Харків, 2014 р.). Звернувши увагу на характерні заголовки інтернет-новин про збитки, заподіяні бобрами господарству («нашестья бобрів», «бобри-диверсанти», «непоправна шкода», «загроза катастрофи» і т. п.), гуртківці припустили, що в художньому прийомі канадського письменника М. Коуні, який у книзі «Кіт на ім'я Сабріна» зобразив ватажка бобрів Аттілу дослідником класиків геополітики [4], міститься раціональне зерно. Екологічній етиці доцільно послуговуватися і термінологією геополітики; зокрема, в контексті моральних прав тварин, а саме, права на необхідну для існування частку земних благ, доречно використовувати поняття життєвого простору. Таким чином, з'ясування у безпосередніх контактах із об'єктами природи їхньої значущості для біосфери і географічної оболонки, непрагматична взаємодія зі світом природи сприяли досягненню вихованцями самоцінності природи.

Продуктивну інтеграцію географії з історією виразно ілюструє досвід участі вихованців гуртка «Географічне краєзнавство» ПОЦТКУМ у Всеукраїнській історико-географічній експедиції «Історія міст і сіл України».

Положенням про експедицію передбачена можливість здійснювати пошук за низкою напрямів. Оптимально реалізуватися географам-краєзнавцям давала змогу розробка туристсько-краєзнавчих або екскурсійних маршрутів. адже туристсько-екскурсійна діяльність належить до сфери вивчення рекреаційної географії [6]. Отже, саме з позицій рекреаційної географії доцільно підходити до розробки туристсько-краєзнавчого чи екскурсійного маршруту. Ось конкретні аргументи на користь вищевказаного твердження. Екскурсійні об'єкти, які залучаються до маршруту, є специфічними рекреаційними ресурсами. Під час оцінювання конкурсних маршрутів члени журі експедиції враховували повноту довідкових даних про маршрут: тематику, на який вік учасників розрахований маршрут, сезонність, вид транспорту чи способу пересування, відстань тощо. Перелічені параметри суголосні ознакам, за якими здійснюється класифікація рекреаційної діяльності: основний мотив, вікова категорія, сезонність, спосіб пересування, територіальне охоплення. Розробляючи маршрут у рамках експедиції «Історія міст і сіл України», необхідно надати довідкову інформацію про місця ночівель, заклади харчування, розклад руху транспорту. Відповідно, рекреаційна географія бере до уваги і соціально-економічні ресурси рекреації: заклади, які надають послуги з розміщення, заклади ресторанного господарства, мережу шляхів сполучення і транспорт тощо. Зрештою, цілісний маршрут прокладається у межах певної територіальної рекреаційної системи.

Наголосимо також, що фахівці у царині рекреаційної географії визнають провідною функцією

рекреації соціально-культурну функцію. Культурні або духовні потреби витлумачуються як потреби пізнання у його найширшому розумінні: пізнання навколишнього світу та власного місця у ньому, змісту і призначення свого існування [6]. Це давало змогу повноцінно реалізувати мету експедиції «Історія міст і сіл України»: виховання любові до рідного краю, шанобливого ставлення до його історії, духовної спадщини, бажання пізнавати і вивчати історико-культурні надбання нашого народу, природне довкілля.

З огляду на вищезазначене, у 2011–2012 рр. було складено перелік наявних найбільш значущих історико-культурних рекреаційних ресурсів за обраною темою «Полтава у роки Великої Вітчизняної війни» (відображення тогочасних подій в архітектурі міста, монументах та меморіальних дошках, краєзнавчому музеї тощо) та здійснено спробу оптимально збалансувати їх із необхідними соціально-економічними ресурсами рекреації. Для цього була використана картографічна основа. Підсумком став екскурсійний маршрут для школярів середнього і старшого віку та дорослої аудиторії, який поєднує пішохідну частину з пересуванням громадським транспортом. Він послідовно сполучив найбільш репрезентативні, зручні для доступу з кінця весни до початку осені та компактно розташовані об'єкти обласного центру, ознайомлення з якими дає гостям Полтави змогу за один день скласти уявлення про головні аспекти життя міста у воєнні роки. У розробці маршруту подано довідкову інформацію щодо замовлення харчування в їдальні, яка знаходиться на шляху екскурсантів. Передбачено також можливість розміщення екскурсантів на туристській базі, якщо вони не повертатимуться додому того ж дня.

Імовірно, значною мірою саме завдяки опорі на доробок рекреаційної географії розроблений маршрут вийшов досить вдалим, що підтверджено перемогою вихованців у Всеукраїнській історико-географічній експедиції «Історія міст і сіл України» 2012 р. Символічно, що за перемогу їх відзначено грамотою Українського географічного товариства. Досвід же використання підходу рекреаційної географії для розробки екскурсійного маршруту було представ-

лено на III обласній науково-практичній конференції учнівської молоді «Полтавщина — земля моя свята» (м. Полтава, 2012 р.) та на VII Всеукраїнській філософській історико-краєзнавчій конференції учнівської молоді «Пізнай себе, свій рід, свій нарід» (м. Харків, 2013 р.).

Висновки. Наведеними прикладами проілюстровано різні аспекти реалізації інтегративного потенціалу краєзнавчих географічних досліджень учнівської молоді. У першому з них ми акцентуємо увагу на перевагах мало поширеної методики, яка за рахунок швидкості, відносної простоти, незначної витратності та одночасної виразної ефективності суттєво підвищує продуктивність давно усталеного краєзнавчого пошукового напрямку. У другому — насамперед презентуємо новий, перспективний для краєзнавства напрям географічних досліджень — біогеоморфологію. У третьому — демонструємо можливість наповнити негеографічну тему екскурсійного маршруту географічним змістом діяльності з його розробки. Тривалість досліджень та галузі наук, з якими в них пов'язана географія, також суттєво відрізняються. Але у всіх прикладах є спільні риси.

По-перше, всі приклади являють собою цілісні завершені результативні дослідження (саме для підтвердження цього ми й навели дані про апробацію результатів на різноманітних конференціях і конкурсах). По-друге, у всіх дослідженнях географічний компонент чітко представлений та має першорядне значення. В інтеграції з іншими галузями географія зберегла власну специфіку. По-третє, як видно з прикладів, кожен описаний зразок пошукової діяльності учнівської молоді, окрім пізнавальної, мав і виразну виховну значущість; наголошуємо на цьому, оскільки, відповідно до Закону про позашкільну освіту, основні завдання позашкільної освіти лежать у виховній царині. Очевидно, кожен із цих аспектів важливий під час вибору теми дослідження, яке даватиме змогу реалізувати інтегративний потенціал географічного краєзнавства.

**Рецензент — кандидат педагогічних наук,
доцент О.А. Федій**

Список використаних джерел:

1. Бойко В.М. Загальна географія: підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закладів / В.М. Бойко, С.В. Міхелі. — К.: Педагогічна преса, 2006. — 272 с.
2. Клепко С.Ф. Конспекти з філософії освіти / С.Ф. Клепко. — Полтава: ПОІППО, 2007. — 420 с.
3. Колбовский Е.Ю. Изучаем малые реки / Е.Ю. Колбовский. — Ярославль: Академия развития: Академия Холдинг, 2004. — 224 с.
4. Коуни М. Кот по имени Сабрина / М. Коуни; пер. с англ. Л.А. Яхнина. — М.: Армада, 1998. — 416 с.
5. Навчальні програми і практичні заняття факультативних курсів «Юний географ-краєзнавець», «Основи екології та природокористування». — Івано-Франківськ: ІФОППО, 2015. — 141 с.
6. Покоłodна М.М. Рекреаційна географія: навч. посіб. / М.М. Покоłodна. — Харків: ХНАМГ, 2012. — 275 с.
7. Програми з позашкільної освіти: туристсько-краєзнавчий напрям (вип. 1) / Д.О. Бондарчук, О.С. Бондарчук, Н.І. Колодько та ін. — К., 2015. — 134 с.
8. Топузов О.М. Загальна методика навчання географії: підруч. / О.М. Топузов, В.М. Самойленко, Л.П. Вішнікіна. — К.: ДНВП «Картографія», 2012. — 512 с.
9. Butler D.R. Zoogeomorphology. Animals as geomorphic agents / D.R. Butler. — Cambridge: University Press, 1995. — 231 p.

References:

1. Bojko, V.M., Mikheli, S.V. (2006). Zagal'na geografiya: pidruch. dlya 6 kl. zagal'noosvit. navch. zakladiv [General Geography: textbook for 6th form of secondary schools]. Ky'yiv: Pedagogichna presa, 272.
2. Klepko, S.F. (2007). Konspekty' z filosofiyi osvity' [Conspectus of the philosophy of education]. Poltava: POIPPO, 420.
3. Kolbovskij, E.Ju. (2004). Izuchaem malye reki [We study small rivers]. Jaroslavl': Akademija razvitija: Akademija Holding, 224.
4. Kouni, M. (1998). Kot po imeni Sabrina [A Tomcat Called Sabrina]. — Moskva: Armada, 416.
5. Navchal'ni programy' i prakty'chni zanyattya fakul'taty'vnyh kursiv «Yuny'j geograf-krayeznavcz'», «Osnovy' ekologiyi ta pry'rodokory'stuvannya» (2015) [Educational programs and practical studies of optional courses «Young geographer, local historian», «Fundamentals of Ecology and Nature Management»]. Ivano-Frankiv'sk: IFOIPPO, 141.
6. Pokolodna, M.M. (2012). Rekreacijna geografiya: navch. posib. [Recreational geography: tutorial]. Xarkiv: XNAMG, 275.
7. Bondarchuk, D.O., Bondarchuk, O.S., Kolod'ko, N.I. etc. (2015). Programy' z pozashkil'noyi osvity': tury'st's'ko-krayeznavchy'j napryam (vy'pusk 1) [Programs for extracurricular education: tourist and local lore direction (issue 1)]. Ky'yiv, 134.
8. Topuzov, O.M., Samojlenko, V.M., Vishnikina, L.P. (2012). Zagal'na metody'ka navchannya geografiyi: pidruchny'k [General methods of Geography teaching: textbook]. Ky'yiv: DNVP «Kartografiya», 512.
9. Butler, D.R. (1995). Zoogeomorphology. Animals as geomorphic agents. — Cambridge: University Press, 231.

УДК 911.3 : 33 (477.52)

Анатолій Корнус, к. геогр. н., доцент

e-mail: a_kornus@ukr.net

Олеся Корнус, к. геогр. н., доцент

e-mail: Olesya01041979@yandex.ru

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Володимир Шищук, д. мед. н., професор

e-mail: vdshyschuk@gmail.com

Сумський державний університет

РОЛЬ КАРТОГРАФІЧНОГО МЕТОДУ В ТЕРИТОРІАЛЬНО-НОЗОЛОГІЧНОМУ АНАЛІЗІ (НА ПРИКЛАДІ СЕРІЇ МЕДИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ КАРТ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті проаналізовано переваги та необхідність застосування картографічного методу в рамках територіально-нозологічного аналізу. На прикладі двох медико-географічних карт Сумської області «Поширеність хвороб кістково-м'язової системи та сполучної тканини серед населення Сумської області» і «Рівень поширеності новоутворень серед населення Сумської області» показано можливості та роль картографічного методу в отриманні нових знань про хворобливі відмінності здоров'я населення. З використанням картографічного методу здійснено групування адміністративних районів за рівнем поширеності цих нозологій.

Ключові слова: медико-географічні карти, нозологічний аналіз, картографічний метод, моделювання, нозологія.

Анатолій Корнус, Олеся Корнус, Володимир Шищук

РОЛЬ КАРТОГРАФИЧЕСКОГО МЕТОДА В ТЕРРИТОРИАЛЬНО-НОЗОЛОГИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ (НА ПРИМЕРЕ СЕРИИ МЕДИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ КАРТ СУМСКОЙ ОБЛАСТИ)

В статье проанализированы преимущества и необходимость применения картографического метода в рамках территориально-нозологического анализа. На примере двух медико-географических карт Сумской области «Распространённость болезней костно-мышечной системы и соединительной ткани среди населения Сумской области» и «Уровень распространённости новообразований среди населения Сумской области» показаны возможности и роль картографического метода в получении новых знаний о хворобливых особенностях здоровья населения. С использованием картографического метода осуществлена группировка административных районов по уровню распространённости этих нозологий.

Ключевые слова: медико-географические карты, нозологический анализ, картографический метод, моделирование, нозология.

УДК 911.3 (091)

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ (20-ТІ РОКИ ХХ СТ.)**В.В. Кокус***Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*

Висвітлено систему методів дослідження історії розвитку географічного краєзнавства в Україні. Проаналізовано різні підходи до визначення поняття “метод”. Розглянуто три групи методів: філософські, загальнонаукові та конкретнонаукові. Найбільше уваги приділено конкретно-науковим методам, серед них: картографічний, експедиційний, районування, соціологічний, ретроспективний, історичний, літературний та ін. Увагу приділено методиці вивчення наукової діяльності краєзнавчих товариств України. Розроблено методи та прийоми дослідження їх внеску у вивчення природи окремих регіонів України. Розглянуто методику аналізу літературних джерел, зокрема монографій, наукових статей, рукописів вчених краєзнавчих осередків України. З метою вивчення різних видів джерел залучено допоміжні історичні дисципліни: евристику, текстологію, історичну критику, архівознавство та ін. Встановлено, що існуюча система методів дослідження історії географічного краєзнавства потребує подальшого вдосконалення.

Ключові слова: метод, прийом, методика, система методів, краєзнавчі товариства, географічне краєзнавство.

Постановка проблеми. Дослідження історії розвитку географічної науки на сучасному етапі набуває важливого значення. Особливо це стосується географічного краєзнавства, вивчення історії якого сприятиме успішному розвитку сучасних напрямів географії і визначенню її подальших перспектив.

Проблема методів пізнання історії української географії надзвичайно складна. На сьогодні, коли ще остаточно не розроблені, а тим більше не утверджені теоретико-методологічні основи цієї науки, особливо цінного наукового значення набувають праці такого характеру. Методика дослідження розвитку науки відрізняється від звичайного географічного дослідження передусім тим, що вивченню підлягають перш за все писемні джерела (архівні матеріали, наукові статті, звіти, монографії, мемуари тощо), а також усні спогади про розвиток географії в минулому.

Аналіз останніх публікацій. Проблематика методів суспільно-географічних досліджень була розроблена в працях Е.Б. Алаєва [1], З.Є. Дзеніса [3], О.І. Шаблія [9] та ін. Проблеми методів пізнання суспільної географії присвячені праці сучасних українських вчених А.П. Голікова [2], Я.Б. Олійника [6], М.Д. Пістуна [7], О.Г. Топчієва [9], О.І. Шаблія [10] та ін. За останні два десятиріччя методи дослідження історії розвитку української географії вивчали В.М. Матвієнко [4], О.І. Шаблій [9], С.М. Шевчук [11], Ю.І. Кандиба [5] та ін.

Мета і завдання. Метою статті є розгляд методів дослідження історії розвитку географічного краєзнавства в Україні. Завдання, яке ставиться у цій статті, має на меті дослідити,

удосконалити та систематизувати методи наукового пізнання історії розвитку українського географічного краєзнавства.

Виклад основного матеріалу. В географічній літературі поняття «методи» найповніше розкрито у працях Е.Б.Алаєва, А.П.Голікова, З.Є.Дзеніса, М.Д.Пістуна, О.Г.Топчієва, О.І.Шаблія та інших вчених.

Е.Б. Алаєв визначає методи дослідження через “підходи до дослідження, тобто методологію, а також особливі прийоми й методику дослідження” [1, с. 12].

З.Є. Дзеніс під методом дослідження розуміє систему “приймів збору, обробки і представлення інформації для планомірного і цілеспрямованого вирішення теоретичних або практичних завдань” [3, с. 20].

На думку А.П.Голікова, О.Г.Топчієва та О.І.Шаблія, метод дослідження – це “форма практичного і теоретичного освоєння дійсності, що впливає із закономірностей розвитку і функціонування об’єкта вивчення та система регулятивних принципів конструктивної чи пізнавальної, теоретичної діяльності” [9, с. 35].

М.Д. Пістун під методом розуміє “певну послідовність дій, прийомів і операцій, виконання яких необхідне для досягнення цілі, що була поставлена раніше, здійснення будь-якого явища чи процесу” [7, с. 92].

При дослідженні історії розвитку української географії найпоширеніші три групи методів і методичних прийомів: філософські, загальнонаукові та конкретно-наукові. Отже, історія географії взагалі і історія української географії зокрема, як

особливі сфери наукового пізнання, характеризуються наявністю насамперед конкретно-наукових методів дослідження, що дуже часто можуть мати ще й міждисциплінарний характер [11, с. 32].

Філософські методи – це найбільш фундаментальні філософські положення, що спрямовують процес пізнання в певному напрямі. На цьому рівні вони визначають загальну методологічну орієнтацію (спрямованість) досліджень. Філософські методи пояснюють суперечливий і складний розвиток засобів відображення реальності та пізнання – понять, категорій, ідей, гіпотез, теорій, концепцій. Філософські методи у дослідженні розвитку української географії реалізуються насамперед через діалектичний метод [10, с. 7].

Діалектичний метод розглядає всі явища у русі й розвитку, у взаємозв'язку та взаємозумовленості, з точки зору причинності, єдності та боротьби протилежностей, переходу кількості в якість, заперечення заперечень. Особливість практичного використання діалектичного методу полягає в умінні правильно визначити об'єкт та предмет дослідження, проаналізувати наукову спадщину вчених та краєзнавців з метою з'ясування її значення для сучасної географії, а також спрогнозувати подальший розвиток науки [4, с. 34].

З діалектичного методу випливають також філософські принципи *взаємозв'язку і взаємозумовленості* між явищами і процесами. Поняття зв'язку відбиває взаємозумовленість речей та явищ, розподілених у просторі і часі. Поняття зв'язку є одним з найважливіших у діалектиці.

Найпоширенішими філософськими положеннями, що використовуються при дослідженні історії географічної науки в Україні, є принципи руху і розвитку. Вони передбачають розгляд історії української географії як процес постійних змін упродовж тривалих чи коротких періодів часу [10, с. 7].

З поняттям розвитку тісно пов'язаний принцип історизму. *Історизм* є загальнометодологічним принципом пізнання. Він виступає способом вивчення явищ в їх виникненні і розвитку, в їх зв'язку з конкретними умовами. Принцип історизму дає можливість вивчати явища у їх хронологічній послідовності, з урахуванням зовнішніх чинників, що зумовили їх виникнення та еволюцію.

Для дослідження історії географії дуже важливий принцип *єдності історичного і логічного методів пізнання*. Історичний метод передбачає розгляд розвитку об'єкта, реальної його історії з усіма її поворотами, особливостями; це певний спосіб відтворення в мисленні історичного процесу в його хронологічній послідовності та конкретності. Логічний метод – це спосіб, за допомогою якого мислення відтворює реальний

історичний процес у його теоретичній формі, в системі понять. За допомогою логічного методу відображаються основні етапи історичного розвитку об'єкта, його якісні зміни, зосереджується увага на основних тенденціях історичного розвитку.

Загальнонаукові методи спільні для усіх чи більшості наук. Сфера їх використання вужча, ніж філософських. У дослідженні історії розвитку географії використовуються такі загальнонаукові методи: *порівняння й аналогія, аналіз і синтез, дедукція та індукція, абстрагування, класифікація, типологія, групування, моделювання, систематизація та ін.*

Порівняльний метод дозволяє виявити найбільш істотні риси подібності та відмінності у декількох предметах, явищах чи процесах. В історико-географічних дослідженнях за допомогою порівняльного методу визначаються риси подібності та відмінності між особливостями становлення та розвитку географічного краєзнавства в різних регіонах України, а також між різними науковими школами, теоріями чи парадигмами, що існували в певний період розвитку географії [5, с. 45]. Прикладом може бути порівняння особливостей розвитку географічного краєзнавства на теренах Західної та радянської України в 20-х роках ХХ ст. Необхідно зазначити, що порівнювати можна лише явища, які мають подібні ознаки, між якими існує певна спільність.

Близький до порівняльного *метод аналогії*. Він дає можливість визначати загальні особливості одного явища, подібного до іншого, більш вивченого. Тобто встановити подібність і виявити відмінності одного явища чи процесу від іншого, краще вивченого. Аналогія – це подібність предметів (процесів, явищ) в певних рисах. Знання, отримані при розгляді одного об'єкта чи явища при використанні цього методу переноситься на інші, менш вивчені [5, с. 45].

Серед традиційних загальнонаукових методів найчастіше в історико-географічних дослідженнях використовуються *аналіз і синтез*. *Аналіз* – це уявний поділ цілісного предмета чи явища на складові частини (сторони, ознаки, властивості, відношення) з метою їх всебічного вивчення. В дослідженнях історії розвитку географічної науки аналіз передбачає розчленування інформації, що міститься в літературних джерелах. На основі цього виділяються окремі напрями науки та їх характерні особливості. Аналіз спрямований на визначення внутрішніх тенденцій предмета, процесу чи явища. Аналіз ролі краєзнавчих товариств у розвитку географічних досліджень дозволяє зробити висновок: в їх роботі, крім власне наукової, важливе місце займала організаційно-

методична, популяризаторська та видавнича діяльність. *Синтез* – це об'єднання раніш виділених частин (сторін, ознак, властивостей) предмета чи явища в єдине ціле [8, с. 344]. Використання синтетичного методу дає можливість побудувати цілісний образ досліджуваного предмета чи явища. Аналіз і синтез тісно взаємопов'язані й органічно доповнюють один одного на різних етапах дослідження.

Індукція — це такий метод наукового пізнання, коли на основі знання про окреме явище робиться висновок про загальне. Це такий спосіб міркування, за допомогою якого встановлюється обґрунтованість висунутого припущення чи гіпотези. На основі аналізу діяльності краєзнавчих товариств можна зробити висновок, що, крім професійних учених, важливий внесок у розвиток географічного краєзнавства в 20-х роках ХХ ст. зробили місцеві дослідники та аматори. *Дедукція* — загальнологічний метод, суть якого полягає в логічному висновку з деяких загальних суджень (аксіом, принципів, законів тощо) окремих, більш конкретних суджень. За допомогою цього методу окрема подія чи явище пізнається на основі загальних закономірностей. Широкий розвиток прикладних природничих досліджень в 20-х роках ХХ ст. дає можливість зробити висновок, що дослідження вчених Кабінету виучування Поділля теж носили здебільшого прикладний характер. В реальному пізнанні індукція завжди виступає в єдності з дедукцією, органічно пов'язана з нею [8, с. 345].

Важливе значення в історико-географічних дослідженнях мають методи *абстрагування й узагальнення*. Абстрагування – метод наукового пізнання, при якому при вивченні певного явища чи процесу не враховуються його несуттєві властивості та ознаки, а основна увага акцентується на найважливіших рисах. Абстрагування сприяє проникненню пізнання у сутність явищ, руху пізнання від явища до сутності, розчленовує, схематизує цілісну рухому дійсність [8, с. 345]. Саме це і забезпечує більш глибоке вивчення окремих сторін предмета “в чистому вигляді”, і тим самим проникнення в його сутність. Наприклад, діяльність регіональних краєзнавчих товариств в 1920-х роках засвідчує зростання питомої ваги прикладних географічних досліджень. Роблячи такий висновок, ми абстрагуємося від того, що в цей час паралельно розвивались також фундаментальні географічні дослідження.

Важливе значення для історико-географічних досліджень має метод наукової *систематизації*. Систематизація дає змогу простежити в досліджуваних процесах і явищах певний порядок, підсумувати знання про їх подібність чи відмінності й

полегшити процес вивчення складних об'єктів та процесів, систематизувати зібраний матеріал, виявити внутрішні закономірності об'єктів чи процесів [2, с.45]. Основними видами систематизації є *класифікація, типологія і групування*.

Класифікація – це розподіл сукупності явищ або процесів на класи (групи) згідно з більшістю істотних ознак [2, с. 45]. Наукова класифікація – це спосіб впорядкування досліджуваних наукою об'єктів за певними властивостями, а також за ступенем їх інтенсивності. В основі класифікацій лежать чи інші суттєві властивості об'єктів, відмінності між проявами яких добре фіксуються і піддаються кількісному вимірюванню. Кожна група чи клас, в свою чергу, може бути поділена на підгрупи чи підкласи. Класифікація в дослідженні історії розвитку українського географічного краєзнавства використовується, наприклад, для упорядкування зібраних матеріалів, джерел інформації, інших даних [10, с. 9].

Типологія – метод наукового пізнання, в основі якого лежить розчленування систем об'єктів та їх групування за допомогою узагальненої, ідеалізованої моделі або типу. Типологія спирається на виявленні подібності чи відмінності досліджуваних об'єктів, на пошук надійних способів їх ідентифікації, а у своїй теоретично розвинутій формі намагається відобразити побудову досліджуваної системи, з'ясувати її закономірності, що дозволяють передбачати існування невідомих об'єктів. При дослідженні історії географії прийоми класифікації і типології використовуються досить часто.

Групування – один з основних методів обробки й аналізу статистичних даних, за яким досліджувану сукупність явищ поділяють за найістотнішими ознаками на якісно типові групи та підгрупи. Воно дає змогу виявити характерні властивості певних явищ і закономірності досліджуваних процесів [2, с. 47]. Групування дає змогу досліднику упорядкувати первинний матеріал, систематизувати досліджувану сукупність явищ та процесів, а також провести сортування її елементів [11, с. 40].

При дослідженні історії української географії знайшов своє місце також метод *моделювання*. *Моделювання* – це вивчення об'єкта пізнання шляхом створення та дослідження його моделі, яка замінює оригінал. При застосування цього методу досліджуються ті сторони та властивості моделі, які є предметом наукового інтересу [8, с. 345]. Моделювання – це опосередкований метод наукового дослідження об'єктів шляхом вивчення їх копій, моделей, коли безпосереднє вивчення їх ускладнене, недоцільне або неможливе. Метод

моделювання надзвичайно розширює можливості наукового пізнання, оскільки дає змогу наочніше уявляти досліджувані явища, усувати шкідливий вплив сторонніх чинників [8, с. 346]. У географічних дослідженнях цей метод знайшов своє відображення у картографічному методі.

Системний метод знайшов широке використання в історико-географічних дослідженнях. Методологія системного методу ґрунтується на системному підході до вивчення явищ навколишнього світу. Його сутність полягає у тому, що всі об'єкти матеріального світу розглядаються у вигляді систем [6, с. 118]. Системний метод базується на розгляді рукописних, монографічних, журнальних та інших наукових публікацій членів краєзнавчих товариств України як складної системи. Основними системними принципами є: цілісність, структурність, ієрархічність тощо [4, с. 47].

Методологічна специфіка системного підходу визначається тим, що він орієнтує дослідника на розкриття цілісності об'єкта та механізмів, що його забезпечують, на виявлення численних типів зв'язків складного об'єкта і зведення їх в єдину теоретичну картину.

Важливе місце в історико-географічних дослідженнях займають *конкретно-наукові методи*. До конкретно-наукових відносять методи, що використовуються в одній окремо взятій або кількох суміжних науках. Серед них слід відзначити такі: *картографічний, експедиційний, районування, соціологічний, історичний, ретроспективний, літературний*. Конкретно-наукові методи базуються на філософських та загальнонаукових методах.

Прикладом конкретна наукового методу є *картографічний*, який широко використовується у географії, біології, економіці, суспільних науках тощо. Картографічний метод використовують для дослідження закономірностей просторового розміщення явищ, їх взаємозв'язків та розвитку. Використання картографічного методу в процесі історико-географічних досліджень дозволяє з'ясувати особливості територіального розміщення краєзнавчих осередків. Карта дає важливу інформацію про стан розвитку регіональних географічних досліджень у тому чи іншому історичному періоді [5, с. 50-51].

Важливим методом дослідження географічних явищ і процесів виступає метод *районування*, що дозволяє виявляти територіальні відмінності (територіальну структуру) досліджуваного явища. Районування – це своєрідна територіальна систематизація, процес поділу території на відносно цілісні частини. Але кожний район відрізняється від класів, таксонів і типів насамперед унікальністю свого місцезнаходження [2, с. 47].

При дослідженні історії розвитку географічного краєзнавства метод районування забезпечує систематизацію отриманих знань у вигляді виокремлення окремих регіонів розвитку краєзнавчих досліджень, з'ясування географічних особливостей концентрації краєзнавчих кадрів, територіальної організації публікацій краєзнавчого характеру певного періоду [11, с. 41].

Літературний метод має важливе значення в процесі дослідженні історії розвитку географічної науки. Літературний метод передбачає детальне вивчення літературних джерел з питань розвитку географо-краєзнавчих досліджень у 1920-х роках, праць вчених краєзнавчих осередків, періодичних видань тощо. На думку С.М.Шевчука, основні методи у джерелознавчій критиці базуються на джерелознавчому аналізі та джерелознавчому синтезі. Відповідно в аналізі джерел можна виділити два етапи: аналітичну критику, а також синтетичну, або синтезовану, критику [11, с.44].

Вирішальним етапом дослідження літературного джерела є внутрішня критика, або аналіз його змісту. Серед методів, що застосовуються на цьому етапі, переважають *логічні судження і докази, а також аналіз наведених у літературному джерелі даних, порівняння їх між собою, зіставлення їх з уже відомими науці фактами*. До оцінки змісту джерела застосовують різні критерії для встановлення інформаційних можливостей літературного джерела (наукова цінність, науково-географічна компетентність джерела, ступінь придатності інформації тощо).

При дослідженні історії української географії важливе місце займає *експедиційний метод*. Експедиції – це одна з форм польових наукових досліджень, які пов'язані з маршрутними переміщеннями досліджуваною територією. При дослідженні історії української географії традиційний експедиційний метод зазнає певного видозмінення, оскільки передбачає пошук географічних джерел в місцях її накопичення та зберігання (бібліотеках, архівах, музеях). Особливо широко експедиційний метод використовується під час пошуку різних видів історичних джерел: фондових, архівних, літературних, картографічних тощо. В.М.Матвієнко в залежності від форми та змісту досліджуваних джерел, а також від мети конкретного дослідження виділяє два типи експедиційних досліджень: регулярний та епізодичний [4, с. 41].

Історичний метод дозволяє дослідити виникнення, становлення та розвиток географічного краєзнавства в хронологічній послідовності, генетично з метою виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, залежностей і протиріч. У

практичному відношенні історичний метод реалізується за допомогою специфічних самостійних методів: історико-генетичного, ретроспективного, діахронічного, синхронічного, історико-генетичних зрізів. Кожен з цих методів відтворює дійсність з якогось одного боку.

Ретроспективний метод дозволяє розглянути стан розвитку географічного краєзнавства під кутом зору попередніх періодів. Цей метод виступає як метод реконструкції, який дозволяє синтезувати знання про загальний характер розвитку географії в Україні [4, с. 42].

Соціологічний метод при дослідженні історії розвитку географічної науки може застосовуватись з метою отримання первинної інформації, який передбачає звертання до певного кола фахівців. При дослідженні історії географічного краєзнавства в 20-х роках ХХ ст. такими фахівцями є сучасні вчені, послідовники видатних вчених минулого, краєзнавці, бібліотекарі, музеєзнавці та ін. Усне інтерв'ю являє собою цілеспрямовану бесіду інтерв'юєра та респондента, метою якої – отримання відповідей на питання, передбачених програмою дослідження. Одним з головних видів опитування є *анкетне опитування* [6, с.109].

Висновки. Упродовж тривалої історії науки взагалі і географічної зокрема дослідниками було розроблено систему методів, що складають методичну основу вивчення історії української географії. В процесі дослідження історії українського географічного краєзнавства широко використовуються методи, які народилися не лише в географічній науці, а й у суміжних науках, зокрема у історії, суспільних науках, економіці, інформатиці, математиці. Використання методів суміжних наук дозволяє значно збагатити й удосконалити теоретико-методологічні засади дослідження історії українського географічного краєзнавства.

Отже, методи дослідження історії географічної науки характеризуються широтою охоплен-

ня предметних областей, вони стійкі, а засоби змінюються відповідно до розвитку наукового мислення, знання.

Список літератури

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.
2. Голиков А.П. Вступ до економічної і соціальної географії : підручник / А. П. Голиков, Я. Б. Олійник, А.В. Степаненко. – К. : Либідь, 1996. – 320 с.
3. Дзенис З.Е. Методология и методика социально-эконом-географических исследований / З.Е.Дзенис. – Рига : Зинатне, 1980. – 262 с.
4. Матвієнко В.М. Теоретичні аспекти української економічної і соціальної географії : дис... канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 / Матвієнко Володимир Миколайович. – К., 2001. – 174 с.
5. Немець Л.М. Суспільна географія в Харківському регіоні: історія, напрямки та перспективи розвитку : монографія / Л.М.Немець, Ю.І.Кандиба, К.А.Німець. – Х. : ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2009. – 260 с.
6. Олійник Я.Б. Вступ до соціальної географії : навч. посіб. / Я.Б.Олійник, А.В.Степаненко. – К. : Знання, КОО, 2000. – 204 с.
7. Основы научных исследований. География / под ред. Н.Д. Пистуна и Г.И. Швецова. – К. : Вища школа, 1988. – 192 с.
8. Філософія : навч. посібник / І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко, І.В.Бойченко та ін. – К. : Вікар, 1999. – 624 с.
9. Шаблій О.И. Современные методы экономико-географических исследований и их роль в развитии теории науки / О.И. Шаблій, А.Г. Топчиев, А.П.Голиков // Экономическая география. – К. : Вища школа, 1980. – Вып. 29. – С. 35–45.
10. Шаблій О. Методичні основи дослідження історії української суспільної географії / О.Шаблій, О.Вісьтак // Історія української географії: Всеукраїнський часопис. – Тернопіль, 2002. – Вип. 5. – С. 7–11.
11. Шевчук С.М. Розвиток методологічних основ суспільної географії в Україні у ХХ столітті : дис. ступеня канд. геогр. наук : 11.00.13 / С.М. Шевчук. – К., 2008. – 217 с.

Кокус В.В. Методы исследования истории развития географического краеведения в Украине (20-е годы XX века). Освещена система методов исследования истории развития географического краеведения в Украине. Проанализированы разные подходы к определению понятия “метод”. Рассмотрены три группы методов: философские, общенаучные и конкретнонаучные. Больше всего внимания уделено конкретно-научным методам. Среди них такие: картографический, экспедиционный, районирования, социологический, ретроспективный, исторический, литературный и др. Особенное внимание уделено методике изучения научной деятельности краеведческих обществ Украины. Разработаны методы и приёмы исследования их вклада в изучение природы отдельных регионов Украины. Рассмотрена методика анализа литературных источников, в том числе монографий, научных статей, рукописей ученых краеведческих центров Украины. Установлено, что существующая система методов исследования истории географического краеведения требует дальнейшего совершенствования.

Ключевые слова: метод, приём, методика, система методов, краеведческие общества, географическое краеведение.

Kokus V.V. Research methods of geographical local history development in Ukraine (20s of XX century). The article throws light upon the research method system of geographical local history development in Ukraine. Research methods are means to solve the main task of science — discovery of objective laws of reality. We have analyzed different approaches to the definition of notion “method”. The article examines three groups of methods: philosophical, general scientific and

specific scientific. Much attention in the article is paid to specific scientific methods. Among them the following are given in the article: cartographical, expeditional, regionalization, sociological, retrospective, historical, literary and others. Special attention is drawn to teaching methodology of scientific activity of local history societies of Ukraine. We have developed methods and principals of examination of their contribution into studying of nature of separate Ukrainian regions. In the article we have analyzed the methodology of analysis of literary sources, particularly monographs, scientific articles, manuscripts written by scientists of local history centers of Ukraine. In order to study different kinds of sources we have attracted additional historical disciplines: heuristics, textual criticism, historical criticism, archival science and others. We have established that the existing system of research methods of geographical local history needs further improvement.

Key words: method, principal, methods, system of methods, local history societies, geographical local history.

Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство
Розділ 1. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА
В УКРАЇНІ

1.1. Родовід українського краєзнавства, його давні традиції.
Фундатори національного краєзнавства

"Для України краєзнавство завжди було не лише міцним фундаментом історичної пам'яті, але й формою самозахисту від ударів долі"
(Петро Тронько)

Актуальною й для наших днів залишається проблема періодизації історії розвитку краєзнавства в Україні. Останнім часом українські науковці-краєзнавці (П. Тронько, Г. Денисюк, Я. Жупанський, Я. Мартиняк, М. Пістун, О. Шаблій, М. Костиця та ін.) у ряді праць оприлюднили своє бачення етапів періодизації історії краєзнавства в Україні.

Як і кожна наука, краєзнавство у своєму розвитку пройшло чотири основні етапи, а саме: витоки, зародження, становлення, організація. Ці чотири етапи М. Костиця та М. Пістун вважають відправними у визначенні періодизації історії краєзнавства (табл. 1.1).

Таблиця 1.1.

Періодизація національного краєзнавства

I етап	II етап	III етап	IV етап
Витоки краєзнавства (стихійно-описовий етап за М. Пістуном). Тут варто виокремлювати три періоди: найдавніший, античний, середньовічний - від появи найдавнішої людини (140 тис. років тому - до XVII ст.)	Зародження наукового краєзнавства в Україні (цілеспрямовано-описовий етап за М. Пістуном). Цей етап також поділяється на три періоди: анкетно-описовий, експедиційний, статистичний. Він охоплює період від початку XVIII ст. до середини XIX ст.	Становлення українського краєзнавства. Охоплює останню третину XIX ст. - початок XX ст.	Організація краєзнавства в Україні. Період включає хронологічні межі від 20 - 30-х рр. XX ст. до сьогодення

Перші краєзнавчі відомості стародавніх людей на регіональному рівні мали прикладний характер і були пов'язані з їх насущними життєвими потребами - мисливством, рибальством, кочівним скотарством, примітивним землеробством. Для ведення господарства були необхідні знання про місцеві природні умови та погоду, особливості життя диких тварин, хід риби в річках та озерах, про родючість ґрунтів тощо.

Отже, можна стверджувати, що витоки краєзнавства зародилися разом з пізнанням навколишньої місцевості людиною. Прямих (писемних) доказів про природознавчу діяльність стародавніх людей не збереглося. Але матеріали,

виявлені під час проведення археологічних розкопок у Середньому Подніпров'ї, Подільському Придністров'ї та на Волині, свідчать, що територія, яку займали окремі роди і племена наших пращурів, вже на ті часи була добре знайома їм, а її окремі ресурси продуктивно використовувалися для здобуття людьми необхідних засобів для свого існування і безпечного життя. Окремі знахідки кістяних пластинок з піктограмами дають українським археологам підстави стверджувати, що ще 30-20 тис. років тому в мешканців території сучасної України існувала передача інформації про свій рідний край від покоління до покоління з використанням примітивних кістяних картосхем-піктограм.

Першим географом-краєзнавцем, істориком й етнографом, що описав терени України, по праву можна вважати античного логографа з малоазійського грецького Галікарнаса Геродота (484-425 рр. до Р. Х.)- В одній з книг свого 9-томного трактату "Історії" Геродот, на підставі відвідання причорноморського міста Ольвія, мандрівки у пониззя Дніпра та спілкування з місцевими мешканцями, описав природу, історію, культуру та побут населення Північного Причорномор'я (Великої Скіфії).

У добу Великої Скіфії (VII-III ст. до Р. Х.) лісостепову частину України населяли праслов'янські племена, їх Геродот називав "скіфи-орачі" (на відміну від пастуших племен - "скіфів-кочівників" і панівної верхівки - "скіфів царських"). Орачі займалися експортно орієнтованим землеробством, вели жваву мінову торгівлю з країнами Егейського та Середземного узбережжя, мали розгалужену мережу селищ і укріплених городищ. Одне з таких городищ - град Гелон (сучасне Більське городище на Ворсклі у Полтавській області) - Геродот описав як величезне місто з дерев'яними стінами-зрубами, дерев'яними храмами й дерев'яними житловими будівлями-теремами.

Значну увагу краєзнавчим дослідженням території України приділяли видатні вчені античності: грецький географ й історик Страбон (66-20 рр. до н. е.), римський астроном, картограф, етнограф Клавдій Птолемей (бл. 90-160 рр.).

Клавдій Птолемей першим серед європейських учених відрізняв географію і хорографію - загальну географію і країнознавство (у сучасному розумінні до хорографії віднесено і країнознавство, і краєзнавство).

Увага до вивчення території Північного Причорномор'я посилилась після появи тут войовничих сарматів. З території Подніпров'я і Подунав'я вони здійснювали далекі воєнні рейди вглиб Римської імперії. Таким чином, на рубежі ер Східну Європу античні вчені-краєзнавці стали називати Європейською Сарматією (західна частина "варварської" Європи носила в той час назву "Германія").

На карті Помпонія Мели (рис. 1.1) чітко виділяються басейни Чорного й Азовського (Меотида) морів, Кримський півострів (TAVRICA), річки Дон, Дніпро, Пд. Буг, Дністер і Дунай. Північніше сарматів на карті П. Мели розміщений етнонім венеди (venedes) - перша документальна самоназва угруповання ранньослов'янських племен.

Рис. 1.1. Карта Європи (Сарматії) за Помпонієм Мелою (40-ві рр. н.е.)

Після спустошливої хвилі сарматських навал, з II ст. до н. е. у лісовій смузі Подніпров'я і Східного Поділля зароджується зарубинецька культура слов'янських племен. Ранні слов'яни займалися землеробством, скотарством, мали добре розвинуті ремесла, торговельно-обмінні відносини із сусідніми племенами, грецькими містами і римськими (візантійськими) провінціями в басейні Дунаю.

Колоритні краєзнавчі картини типово слов'янського хлібосольного землеробського побуту описані послом імператора Візантії Пріском Паннійським під час його подорожі у столицю гунського царя Атіли у Подунав'ї.

Уже з середини I тис. н. е. південно-західна група східних слов'ян (Прикарпаття, Поділля, Полісся і Наддніпрянина) стала відомою на всю тогочасну ойкумену під назвою "анти", а згодом "руси/роси".

Чимало краєзнавчих описів ранньодержавних утворень давніх українців (що передували утворенню Київської Русі) донесли до наших днів путівні збірники арабських купців і мандрівників. Вони розповідають про три царства русів (Куяба, Славія, Артанія), про звички і традиції мешканців України, про їх ремесла, побут і вірування.

Ось, зокрема, як описує наш край і його люд арабський учений аль-Балхі у "Книзі образів землі": "Руси складаються з трьох племен, одне з яких ближче до Болгара, а їхній володар живе в місті під назвою Куява (Київ. - Авт.), що є більше від Болгара. Друге плем'я, далі від першого, зветься Славія. Ще інше плем'я зветься Артанія, а його володар живе в Артї. Його люди приходять торгувати до Куяви...".

Ще до захоплення Києва (де княжив рід Кия) варязькою династією Рюриковичів й розбудови Київської Русі на давньоукраїнських землях набула широкого поширення писемність. Давньоукраїнські купці (особливо з придніпровського племені уличів - "Артанія" арабських джерел) вели жваву міжнародну морську торгівлю з Візантією, країнами Заходу, Закавказзя й арабського Сходу, що вимагало від них вільного володіння прогресивною системою лічби й письма.

За свідченнями болгарського ченця-літописця Храбра, тогочасні руси використовували оригінальну писемність "черти і резі", якими вони "чертили"

на берестяних грамотах чи "вирізали" на липових дощечках свою буквицю на базі адаптації до давньоукраїнської мови грецького алфавіту. Ним, зокрема, списані дощечки найархаїчнішого давньоукраїнського епосу - так звана Велесова книга. Тоді ж, з розвитком просвітництва, поширення набув один з давньоукраїнських тайнописів - глаголиця (з хрещенням Русі перейшли на більш зручну систему письма - кирилицю). Розвідки окремих українських істориків і краєзнавців (М. Брайчевський, В. Шевчук тощо) доводять, що глаголиця використовувалася в автентичних текстах першого національного київського "Літопису Аскольда" (який до наших днів не зберігся, але фрагментарно (з цензурою нової династії Рюриковичів і ченців-християн) був включений у пізніший літопис "Повість врем'яних літ". Зразок київських глаголичних аркушів наведено на рис. 1.2.

Рис. 1.2. Київські глаголичні аркуші - один із найдревніших зразків історико-краєзнавчих документів (X ст.), написаних оригінальним старослов'янським шрифтом - глаголицею (зберігаються в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського)

Систематичні краєзнавчі пошуки стали проводитися у добу розквіту Київської Русі укладачами літописів держави. Перший збережений український літопис "Повість врем'яних літ" датує початок "руської землі" 860 роком. Є всі підстави вважати цей літопис першим географічно-краєзнавчим описом нашої батьківщини, а одного з його головних авторів - Нестора Літописця - першим вітчизняним географом і краєзнавцем. У Київському літописі вперше вжито назву "Україна" (1187 р.), подано багато інформації про окремі землі і події, явища природи, рослинний і тваринний світ нашого краю, про його народ. Його традиції продовжив Галицько-Волинський літопис (1209-1292 рр.), де міститься ще більша кількість цінної історико-краєзнавчої інформації.

Починаючи з XIII ст., краєзнавча інформація про Україну подавалась у звітах і друкованих творах європейських мандрівників. Адже українські міста і транспортні шляхи тривалий час відігравали (і досі продовжують відігравати) важливу роль посередників у торгівлі між Сходом і Заходом.

Поява відомостей про культуру та побут українського народу відноситься до XV ст., коли українці остаточно сформувалися як окремий цілісний етнос.

Першим докладним описом географії нашої країни була книга (1549 р.) Зигмунда Герберштейна - німецького мандрівника. Першою картою українських земель є карта географа Бітіста Ан'єзе (1548 р.). Французький військовий інженер Г. Л. де Боплан у 1650 р. видав першу спеціальну працю про Україну та її мешканців-козаків "Опис України...". У ній міститься також перша цілісна карта регіонів (країв) України з найдетальнішим серед тогочасних географів переліком давніх українських поселень (див. форзац).

Нова (ренесансна) хвиля відродження українського краєзнавства припала на XVI-XVII ст. з розвитком братських шкіл і поширення шкільництва серед широких верств українського населення.

Книжки того часу були насичені краєзнавчим матеріалом, цікавими прикладами історико-географічного характеру, вчили студитів орієнтуватися на місцевості, складати простий план. Загалом, за рівнем освіченості (у тому числі географічної) український народ у XVI-XVII ст. посідав чи не найперше місце серед усіх європейських народів (рис. 1.3).

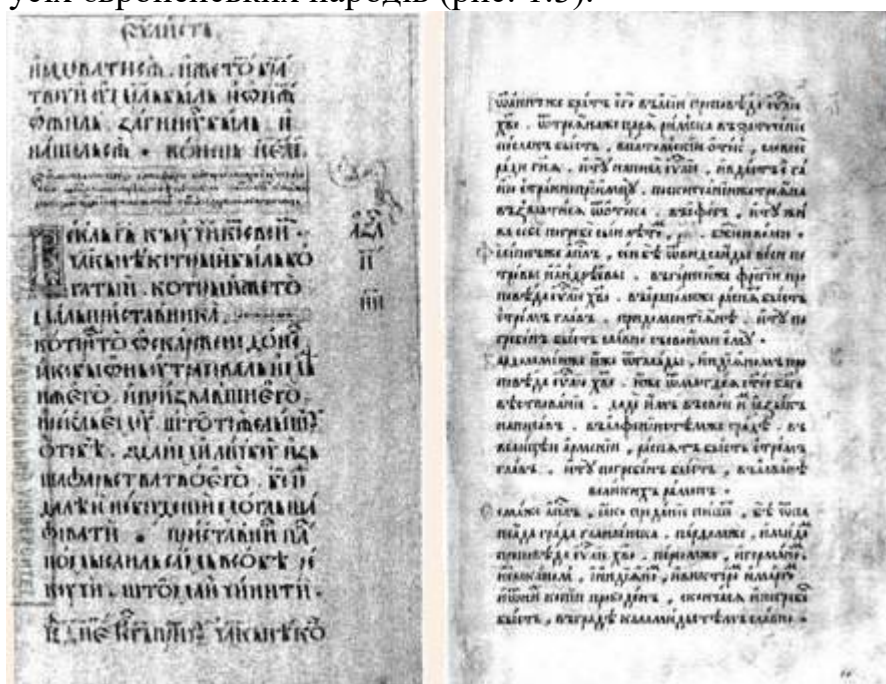

Рис. 1.3. Фрагменти національної краєзнавчої літератури - найдавніші стародруки: Пересопницьке Євангеліє (1556-1561 pp.) та Львівський Апостол 1574 р. Івана Федорова

Буремним для України XVII ст. завершується стихійно-описовий етап витоків краєзнавства в Україні. На зміну йому з XVIII ст. настає другий етап початку (зародження) наукового краєзнавства, який тривав до середини XIX ст.

У XVIII ст. сталися якісні зміни в методах краєзнавчих досліджень. Окрім суто описових, які були характерними для попереднього етапу розвитку краєзнавства, тепер усе частіше стали застосовувати анкетний, опитувальний, статистичний, експедиційний, картографічний та інші методи дослідження. Тогочасні краєзнавчо-географічні описи набувають комплексного характеру і представляють собою синтез картографічних, фізико-географічних, економіко-географічних і демографічних характеристик певної території.

На початку XVIII ст. на розвиток краєзнавства в Україні впливали ідеї вчених Росії, до складу якої входила більша частина України, зокрема Михайла Ломоносова. Він вперше організував комплексне краєзнавче дослідження

окремих регіонів на науковій основі, залучивши до цієї справи не лише вчених, але й місцеве населення. Тоді ж з'явилися перші краєзнавчі монографії з історії міст і сіл, зародилось шкільне краєзнавство.

У 1715 р. вихованцем Києво-Могилянської Академії Г. Но-вицьким написане дослідження "Краткое описание о народе остяцком", що є однією з найбільш ранніх у світовій літературі етнографічних монографій. Перший опис російської імперії, включаючи й Україну, належить Івану Кирилову. У 1731 р. він видав книгу "Цветущее состояние Всероссийского государства". У 1745 р. Академія наук випустила "Атлас Российской империи", в якому зібрана цінна інформація і про Україну.

Краєзнавчі ідеї і задуми І. Кирилова розвинув В. М. Татіщев (1686-1750 рр.). Для повного географічного опису Росії в 1737 р. В. М. Татіщев склав програму, яка містила 198 різноманітних питань краєзнавчого характеру з географії, статистики, економіки, етнографії, історії, антропології, медицини тощо. Поєднання в одній програмі питань з історії та географії було новим кроком у розвитку науки. Це дало змогу вченому застосувати комплексний географічний підхід і пов'язати історичні події з природним середовищем. Програма В. М. Татіщева стала першою науковою спробою краєзнавчого, комплексного фізико-й економіко-географічного, історичного та етнографічного дослідження Російської імперії.

У 1765 р. утворилося Вільне економічне товариство з метою "поширення в державі корисних для землеробства і промисловості відомостей". Це було перше наукове товариство в Російській імперії, що займалося вивченням і сприянням розвитку сільського господарства. Члени Товариства розробили спеціалізовану краєзнавчу анкету, яка мала економіко-географічний характер і включала 65 запитань. Більшість тогочасних анкет мали переважно вузькогалузовий, відомчий характер. Тому в країні виношувалася ідея проведення загального економіко-географічного опису в межах усієї імперії. Безпосереднім поштовхом для реалізації цього завдання стало проведення Генерального межування Російської імперії, яке у своєму розвитку й конкретній реалізації тісно пов'язане з губернською реформою 1775 р.

Визначення територіальних меж губерній та повітів і складу їх населення повинно було безпосередньо виходити з даних межувань, а здійснення економічних і фіскальних завдань опису губерній посилювали роль землемірів і цінність їхньої роботи, яка мала краєзнавчий характер. Кінцевим результатом Генерального межування було складання атласів. У 1777 р. при Академії наук був створений Топографічний комітет, який розробив "Проект топографічного опису Росії", заклав фундамент для такої копіткої роботи, як складання топографічних описів губерній і намісництв, що була проведена наприкінці XVIII ст. і сприяла розвитку краєзнавчих досліджень.

Першу суто наукову експедицію по Лівобережжю України У 1768-1775 рр. організував академік А. Гюльденштедт. Зібрані ним матеріали про культуру і побут українців і нині залишаються унікальними. Відомості з різних галузей культури українського народу містилися у працях історика Г. Міллера, академіка В. Зуєва та інших авторів, що подорожували Україною. О. Шафонський склав у 1780 р. "Топографічний опис Чернігівського намісництва". У 1790 р. в Москві

видано книгу Я. Маркевича "Записки про Малоросію, її жителів та виробництво".

Після приєднання у 1795 р. частини земель України (Волині, -Київщини, Поділля) до складу Російської імперії у правлячих колах виникли потреби в отриманні різнобічної інформації про соціально-економічний стан території з метою якнайефективнішого використання її багатств. У новоутворених губерніях Розпочався збір необхідних статистичних матеріалів краєзнавчого характеру.

У 1795 р. побачила світ "Генеральна табель по Волинській губернії". Переписи проводилися за спеціальною формою. У 1798 р. з'явився більш достовірний "Географічний й економічний опис Волинської губернії 1798 р.". В органічному зв'язку з топографічними описами стоїть урядовий указ 1783 р. "Про складання генеральних атласів обмежуваних губерній". Атласи намісництв містили стислі топографічні описи.

Топографічний опис є надзвичайно цінним джерелом з погляду методики організації краєзнавчого дослідження та наявності фактичного краєзнавчого матеріалу. Наприкінці XVIII ст. - на початку XIX ст. було здійснено комплексний опис більшості територіальних одиниць Російської імперії, зокрема й українських.

У перших десятиліттях XIX ст. в Україні сформувався ряд місцевих культурно-просвітницьких, у тому числі етнографічних, центрів: Полтава, Одеса, Ніжин, Харків, провідним з яких згодом став останній. Початок народознавчих досліджень поклав Харківський університет, заснований у 1805 р. Університетська друкарня видавала журнали й альманахи, книжки з українського народознавства. Викладачі та студенти ВНЗ розгорнули роботу зі збору пам'яток матеріальної культури серед місцевого населення, зразків усної народної творчості. Професор Г. Успенський опублікував змістовну працю з історичної етнографії "Опыт повествования о древностях русских" (1811 - 1812 рр.).

У стінах Харківського університету обмінювалися поглядами й творили національне наукове краєзнавство такі відомі вчені, як І.І. Срезневський (ректор університету) та М. І. Костомаров (1817-1885 рр.) - основоположник народницького напрямку в історіографії України, етнограф, поет і драматург.

М. Костомаров у 1846 р. у Києві разом з В. Білозерським, М. Гулаком, П. Кулішем, Т. Шевченком та іншими заснували Кирило-Мефодіївське Братство. Наукова краєзнавча спадщина Братства величезна, з-під пера його членів вийшли фундаментальні праці з історії України XVI-XVIII ст., низка етнографічних студій, матеріали етнографо-статистичної експедиції у Правобережну Україну.

У 1830-1840-х рр. широко розгортається народознавча і краєзнавча діяльність в Одесі. Тут засновується Одеське товариство історії і старовини (1839 р.). Цінні пам'ятки старовини, документальні та етнографічні матеріали були зосереджені в археологічному музеї Товариства, який у 1859 р. об'єднався з Одеським міським музеєм старовини.

З кінця першої половини XIX ст. центр народознавчої діяльності поступово переміщується до Києва у зв'язку з заснуванням тут університету (1834 р.). Цьому значною мірою сприяла діяльність видатного фольклориста, історика та етнографа, першого ректора університету М. О. Максимовича, який

разом з М. Костомаровим сформував своєрідний центр історико-краєзнавчого дослідження України. У 1834 р. у Києві створено Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей, який зні-ціював створення музею старожитностей при Київському університеті.

Значну роль у вивченні та публікації джерел з історії України, консолідації українських істориків й археологів відіграла "Тимчасова комісія для розгляду давніх актів" або ж "Київська археологічна комісія" (1843-1921 рр.). Наукові дослідження цієї комісії сприяли формуванню в українській історичній науці допоміжних дисциплін, а зібрані нею колекції історичних документів стали базою для заснування першого в Україні державного історичного архіву - Київського центрального архіву давніх актів.

На півдні України основним осередком краєзнавчих досліджень стало Одеське товариство історії та старожитностей. За період свого існування (1839-1922 рр.) це товариство випустило 33 томи наукових записок, більша частина яких має суто краєзнавче спрямування.

Третій етап - становлення українського краєзнавства - охоплює останню третину XIX ст. - початок XX ст.

У другій половині XIX ст. краєзнавство розвивалося в руслі статистично-економічних та фольклорно-етнографічних досліджень народного побуту. Ця діяльність з залученням великого кола краєзнавців-аматорів велася практично в усіх регіонах "країни. Звіти про ці дослідження частково публікувалися у місцевих виданнях статистичних комітетів та губернських архівних комісій, у періодиці.

Третій період розвитку національного краєзнавства розпочався важливою науковою подією - проведенням етнографічно-статистичної експедиції Географічного товариства до Південно-Західного краю, тобто на всю Правобережну Україну. Керував експедицією видатний український етнограф і фольклорист, правник за освітою, автор тексту українського національного гімну "Ще не вмерла України", географ-краєзнавець Павло Чубинський. Під час цієї експедиції П. Чубинський відвідав 36 повітів Правобережної України. Експедиція збрала величезний краєзнавчий матеріал - 12 томів. Обробка та друкування зібраних матеріалів зайняли шість років і були завершені в 1878 р. Праці вийшли під загальною назвою "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край", 1872- 1878 рр. За цю унікальну працю П. Чубинського нагороджено золотою медаллю РГТ (1873 р.), премією Російської Академії наук (1879 р.), а також золотою медаллю виставки Міжнародного географічного конгресу в Парижі (1875 р.).

13 лютого 1873 р. у Києві було відкрито Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства. Головою Південно-Західного відділу було обрано Г. Галагана - землевласника, юриста, а керуючим справами - П. Чубинського.

Південно-Західний відділ за три роки свого існування провів масштабну наукову програму по вивченню України. Ним опубліковано ряд етнографічних програм, здійснено одиноденний перепис населення Києва, видано два томи "Записок...", 1873 р., 1876 р., бібліографічний покажчик, присвячений природі Київщини, ряд збірок пам'яток народної творчості. Активна діяльність науковців і громадськості української і фінської колоній Російської імперії викликала

занепокоєння російської влади, і 7 липня 1876 р. Південно-Західний відділ було закрито. А П. Чубинського було зіслано під нагляд поліції в Петербург. З того часу в діяльності Географічного товариства настала велика перерва (відроджене в 1947 р.).

Систематичні краєзнавчі дослідження розпочаті у цей період церковно-історичними товариствами в усіх регіонах України. Найбільш плідними на оригінальні краєзнавчі студії виявилися церковно-столичне та археологічне товариство Київської духовної академії, Подільське єпархіальне історико-археологічне товариство та Полтавський церковний історико-археологічний комітет.

Творець народної національної школи в Україні, видатний педагог К. Д. Ушинський (1824-1871 рр.), автор підручників "Рідне слово" і "Дитячий світ", теоретично обґрунтував необхідність використання краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі та поклав початок практиці шкільного краєзнавства. Краєзнавство як педагогічне явище К. Д. Ушинський розглядав всебічно, вбачаючи в ньому могутній засіб вивчення Вітчизни. Він першим запропонував увести до навчальних планів початкових шкіл України предмет вітчизнознавство й постулював таку тезу: "успішним є навчання, яке здійснюється на базі краєзнавства".

Інший видатний український педагог - Софія Русова (1856-1940 рр.), автор першого українського шкільного підручника "Початкова географія" (1911р.), виданого українською мовою, - нерозривно пов'язувала вивчення географії з краєзнавством. Вона запропонувала створити товариство організації подорожей - прототип сучасних центрів туризму і краєзнавства сучасної молоді.

У 1908 р. у Петербурзі видана книга Миколи Аркаса "Історія України-Русі з малюнками". Це була перша видана українською мовою узагальнююча праця з історії України, яку справедливо розкритикував як дилетантську М. Грушевський, "забувши", однак, що це - підцензурне видання, яке зазнало нищівних правок російських жандармів-цензорів.

З кінця XIX ст. у розвитку української етнографії і краєзнавства спостерігається певний застій у зв'язку з репресіями царизму щодо української мови і культури. Провідним центром українознавства на цьому етапі стає Львів.

У 1868 р. серед університетської молоді Галичини зароджується ідея створення товариства "Просвіта", яке, за словами його організатора, посла Степана Качали, повинно б "спо-магати народну просвіту у напрямках моральнім, матеріальнім і політичним через видання практичних книжок і брошур в тій мові, якою нарід говорить". 2 вересня 1868 р. розпорядженням Віденського міністерства освіти за № 3491 прийнято Статут і Дозволено заснування Товариства "Просвіта". 8 грудня 1868 р. У Львові в залі польської міщанської "Стрільниці" на Курковій вулиці (суч. вул. М. Лисенка) відбувся Перший загальний збір Товариства "Просвіта", в якому взяло участь 65 членів-засновників, студентів, урядовців, учителів. Головною місією товариства визнано ширити просвіту українському народові. "Просвіта" займалася не тільки освітою народу, але й економічним його піднесенням.

Головою "Просвіти" став професор академічної гімназії Ана-оль Вахнянин. Основою організаційного розвитку і діяльності

"Просвіти" стали його філії і читальні. Перша з них виникла у 1875 р. у с Бортники біля Ходорова. Мережа читалень згодом поширилася не лише на всю Галичину, але й, з початком ХХ ст., на Наддніпрянщину, Буковину, Закарпаття та інші регіони України в її етнічних межах (включаючи Підляшшя, Холмщи-ну й інші краї).

Читальні "Просвіти" були не тільки бібліотеками чи приміщеннями, де проводилися курси, вишколи, відбувалися лекції, вечорниці, вистави та інші культурно-освітні заходи, але мали ще й свої крамниці, позичкові та ощадні каси, громадські сховища, утворювали рільничо-господарські спілки та кооперативи.

З "Просвіти" вийшли згодом багато різних наукових, політичних, економічних, освітніх, громадських організацій та установ: "Рідна школа", "Сільський господар", "Союз українок", "Товариство українських лікарів", "Зоря", "Сурма", "Пласт" тощо. У 1873 р. було засноване "Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка", яке друкувало наукову літературу, найбільше про українську історію і письменство.

У 1894 р. професором історії Львівського університету став великий український історик, визначний діяч української науки, політичний і громадський діяч Михайло Грушевський (1866-1934 рр.) - майбутній перший президент незалежної України. Він став головою НТШ. М. Грушевський та І. Франко створили у Львові Всеукраїнський культурний центр та заснували "Літературно-науковий вісник", який згуртував кращі літературні сили Галичини.

Головою НТШ М. Грушевський був з 1897 р. по 1914 р. Упродовж цього часу він створив у Львові наукову школу істориків України (зокрема, серед найвидатніших учнів М. Грушевсько-го слід назвати С. Томашівського, О. Терлецького, М. Кордубу, І. Крип'якевича, В. Герасимчука, І. Дисиджору, І. Кравецького та ін.).

М. Грушевський реорганізував НТШ у справжню українську академію наук: створив фонди, бібліотеки, музеї, об'єднав майже всіх провідних східно- і західноукраїнських учених, літераторів, педагогів. Титанічна діяльність НТШ донині залишається недостатньо вивченою і належним чином оціненою. А це - серія видань під назвою "Українсько-руський архів", 38 томів "Етнографічного збірника", 20 томів "Матеріалів до української етнології", періодичні видання "Життя і слово", "Історичний вісник", "Літературні вісті", "Молодий українець", "Наше минуле", "Наша культура", "Читальня", "Український історик" та ін.; бібліографічні видання, серії книг "Руська писемність", "Просвітні листи", "Господарська бібліотека", "Загальна бібліотека", "Народна бібліотека", "Історична бібліотека", "Науково-популярна бібліотека" тощо; рекламні та книготорговельні каталоги.

М. Грушевський був одним з організаторів Української Видавничої Спілки (1899 р.) і Товариства Прихильників української науки, літератури і штуки (1904 р.), організував публічні університетські курси у Львові. У 1898 р. вийшов перший том його монументальної праці "Історія України-Руси", доведеної в подальшому до 9-ти томів, що вийшли друком у Львові та Києві в 1889-1937 рр., видав "Ілюстровану історію України" (1904 р.), "Історію української літератури" в 5-ти томах. Загальне число опублікованих праць М. Грушевського перевищує 1800.

У 1864 р. у Львові було створено Український драматичний театр, де ставилися п'єси українських авторів. На його сцені виступали прославлені артисти Соломія Крушельницька, Лесь Курбас, Олександр Мишуга та ін.

Велике значення у громадському житті населення Галичини відіграв журнал "Життє і слово" (1894-1897 рр.), редактором якого був видатний громадський діяч, науковець, філософ, етнограф, публіцист Іван Франко. Саме І. Франко був засновником у 1883 р. гуртка "Етнографічно-статистичного", що фактично виконував функції краєзнавчого товариства.

І. Франко був співорганізатором багатьох студентських мандрівок: мандрував гірськими верхами та селами Бойківщини, Гуцульщини, був одним із засновників бібліографії Галицької краєзнавчої літератури. Результатом постійних мандрівок письменника у Карпати були не тільки численні публікації фольклорних та етнографічних матеріалів, а й численні дослідження Цих матеріалів. У свою чергу, знання історії й побуту населення Карпат і Підкарпаття надихали І. Франка на створення багатьох поезій, повістей, оповідань: "Петрії і Довбушуки", "Захар Беркут", "Перехресні стежки" та ін. Його перу належать понад 100 науково-краєзнавчих праць, у тому числі "Найновіші напрями в народознавстві", "Галицьке краєзнавство", "Із наукових експедицій по краю", кореспонденція в газеті "Діло" тощо.

Видатний мандрівник-краєзнавець І. Франко був також не-перевершеним організатором науково-пізнавальних подорожей та експедицій. Улітку 1884 р. він став ініціатором мандрівки української студентської молоді в Карпати, що набула значення широко запланованої національно-просвітницької й політичної акції. У програму входило не тільки знайомство з історичними пам'ятками, життям народу, а й виступи з доповідями, концертами, дискусії тощо. Мандрівка започаткувала добру традицію щорічних культурно-просвітницьких подорожей української студентської молоді Галичиною.

Ведучи мову про відомих краєзнавців України і Галичини другої половини ХІХ - початку ХХ ст., потрібно згадати про Степана Рудницького - сучасника І. Франка та М. Грушевського, учня останнього. Своїми науковими працями С. Рудницький охопив не лише географію, але й проблеми суміжних наук - історії, астрофізики, геології, політології, етнографії тощо.

С. Рудницький - це фундатор української наукової географії й географічного краєзнавства. Освітню і краєзнавчу діяльність С. Рудницького можна охарактеризувати в різних аспектах. Він розробив дидактико-методичні основи навчання географії у школах різних рівнів; підготував і видав навчальні посібники з географії і популярні книги з географії України; розробив шкільні географічні карти ("Початкова географія для народних шкіл", 1919 р.; "Україна - наш рідний край", 1921р.; "Коротка географія України" у 2-х томах, 1924 р.; "Основи зем-лезнання України", 1926 р.).

Краєзнавство С. Рудницький розглядав у тісному зв'язку з географічною освітою. В Академії наук він очолював відділ краєзнавства. С. Рудницький відстоював позицію комплексного краєзнавства ("Нинішня географія", 1905 р.), яке б ґрунтувалося на синтезі всіх його видів (етнографічного, історичного, природознавчого тощо).

Розвиток історичного краєзнавства на початку ХХ ст. тісно пов'язаний з іменем Івана Крип'якевича, учня М. Грушевського, який з 1905 р. до 1914 р.

опублікував понад 20 праць, присвячених історії Галичини. Усього ж у творчій спадщині І. Крип'якевича близько 200 праць з історії нашого краю. Найвідоміші історико-краєзнавчі праці: "Матеріали до історії торгівлі Львова", "Львівська Русь в першій пол. XVI ст.", "Історія української культури", "Велика історія України", "Історія українського війська".

Кінець XIX ст. - початок XX ст. - це період комплектування й оформлення збірок про пам'ятки матеріальної і духовної культури регіонів, створення місцевих музеїв. Вагомий особистий внесок у краєзнавство і музейництво зробили такі провідні вчені того часу, як М. Білянівський, Б. Ханенко, Д. Щербаків-ський, Д. Яворницький. І. Манжур та ін.

У березні 1905 р. митрополит Андрей Шептицький засновує Церковний музей, експозиція якого складалася із зібраних ним рукописів, стародруків, ікон, актів, церковних речей.

Наприкінці XIX ст. започатковано проведення промислових та сільськогосподарських виставок. У 1880 р. у Коломиї була організована виставка домашнього промислу, яка мала комплексний краєзнавчий характер. Активізації краєзнавчого руху, збиральницької діяльності сприяли Тернопільська етнографічна виставка (1887 р.), Львівська крайова виставка (1896 р.), Стрийська хліборобська виставка (1909 р.).

У Наддніпрянській Україні в цей період особливого розвитку набула етнографічна й антропологічна діяльність Ф. К. Вовка, який видав 455 друкарських праць з найважливіших проблем етнографії, антропології, мистецтвознавства, фольклористики, і серед них перший узагальнюючий нарис "Етнографічні особливості українського народу". Учений-краєзнавець світового рівня Ф. К. Вовк був професором Сорбонського, Санкт-Петербурзького і Київського університетів.

1.2. Особливості розвитку краєзнавства в Галичині

"Не маємо дотепер історії нашого краєзнавства, але потребу такої праці відчуває, здається, кожний дослідник, що займається розслідами місцевої природи"

(Іван Крип'якевич)

"Нема сумніву в тому, що цей досвід потребує глибокого осмислення і вивчення науковцями і краєзнавцями наглого часу, і, звичайно, написання історії краєзнавства Галичини..." (Ярослав Серкіз)

З огляду на те, що значна частина території України - Галичина - тривалий час була штучно відірвана від решти території України і перебувала у складі Австро-Угорської імперії, а згодом Польщі, неабиякий інтерес становить питання розвитку українського краєзнавчого руху на її теренах.

Українське галицьке краєзнавство має славне минуле й традиції. У наукових краєзнавчих дослідженнях українських учених до 90-х рр. XX ст. галицький рух залишався однією з мало-вивчених сторінок вітчизняного краєзнавства. Водночас, аналіз доступних архівних матеріалів періодичних видань свідчить про існування численних науково-краєзнавчих праць наших попередників. Серед них заслуговує на увагу праця І. Франка "Галицьке краєзнавство", де було подано автором найбільш системний бібліографічний огляд друкованих краєзнавчих праць і матеріалів кінця XVIII - початку XX ст. [83]. У цій фундаментальній праці він показав політичну і національно-

культурну значимість краєзнавства. І. Франко вперше дав визначення його сутності[10].

Крім зазначеної праці І. Франка, яка була написана в кінці XIX ст., варті уваги дослідників науково-краєзнавчі праці міжвоєнного періоду: С. Рудницького, О. Степанів, В. Кубійовича, В. Огоновського, І. Крип'якевича, П. Біланюка, Є. Пеленського, С. Пастернака, І. Федіва, М. Андрусак, М. Сімановича [10; 13; 35; 56].

Історія Галицького туристично-краєзнавчого руху як відносно новий об'єкт міждисциплінарних досліджень останнім часом знаходиться в центрі уваги історичної та географічної наук. Найбільш глибоко і системно проблеми розвитку галицького краєзнавства розглядаються в історичному аспекті, який передбачає дослідження: краєзнавчої бібліографії (А. Л. Блажке-вич [5], А. М. Козицький [30], А. Кузишин [41], Б. М. Гаврилів [13], В. Т. Петрикова), історії організації туристично-краєзнавчої роботи (М. Ю. Костриця, Я. В. Луцький, О. Лемешко, З. Філіпов, Я. Серкіз тощо), український молодіжний і спортивний Рух (О. Вацебу [7], Я. Б. Боднар, М. Р. Гуйванюк, І. О. Андрухів [2], А. О. Кухтій, Р. С Пальчевський, В. М. Окаринський, І.І. Шумський, Б. Савчук, І. Г. Дутчак, Б. Є. Трофим'як, О. О. Киричук, М. С. Дядюк), діяльність окремих громадських організацій (А. В. Грицан, Р. М. Гарат, Л. Л. Крупа, Г. Л. Гладка, М. С. Банд-рівський, У. В. Мовна, І. П. Іванюк).

Відносно новою науковою тематикою в географічному аспекті є комплексні дослідження історії галицького мандрівництва крізь призму аналізу діяльності видатних постатей - географів Галичини, а також дослідження української суспільної географії в Галичині: суспільно-географічні дослідження українських учених у міжвоєнний період (О. Вісьтак, О. Шаблій [9; Ю; 87; 88; 89], П. Штойко, А. Кандя [28], М. Питуляк [59] тощо), історія рекреаційного природокористування (В. І. Гетьман, Ю. В. Зінько, Ю. Нестерук, І. Рожко, Я. Жупанський тощо), краєзнавчі дослідження географічних процесів заселення Галичини (В. П. Круль [38], Я. І. Жупанський [19], Г. Чернюк [39] тощо), історія українського мандрівництва (Р. Ковалкж [29], І. Ровенчак [65], С Кукурудза [42], І. М. Рожко, М. Питуляк, Г. Чернюк тощо), етногеографічні дослідження (Р. Р. Сливка, М. Питуляк тощо).

Періодизація етапів розвитку краєзнавства у Галичині ґрунтується на визначенні основних громадсько-політичних подій і фактів українського просвітництва, науки та діяльності окремих визначних постатей України. На основі цих критеріїв можна виділити п'ять етапів розвитку краєзнавства у Галичині (табл. 1.2).

Таблиця 1.2.

Періодизація галицького краєзнавства

I етап	II етап	III етап	IV етап	V етап
Виток и галицького краєзнавства - просвітницт во і перші	Розвито к народознавчо го краєзнавства - від "Руської	Становлен ня галицького краєзнавства у другій половині XIX ст. - на початку XX ст. -	Розвит ок галицького краєзнавства у міжвоєнний	Краєзнавст во Галичини в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.)

хвилі національно-культурного руху в Галичині у кінці XVIII ст. - 10-20-ті рр. XIX ст.	трійці" до виникнення Товариства "Просвіта" (1830-ті - 1868 рр.)	діяльність Товариства "Просвіта", І. Франка та ін. (1868—1914 рр.)	період - 1918-1939 рр.	
--	--	--	------------------------	--

Пропоновану періодизацію галицького краєзнавства як самобутнього етнокультурного феномену доведено нами до 1945 р., оскільки по завершенні Другої світової війни Галичина була остаточно інтегрована до складу УРСР і з цього часу розпочинається якісно новий радянський етап у розвитку наукового, шкільного й громадського українського краєзнавства [57].

Зупинимося на характеристиці названих етапів розвитку краєзнавства на галицьких теренах детальніше.

Перший етап - Просвітництво і перші хвилі національно-культурного руху (кінець XVIII ст. - 1820-ті рр.).

У 1787 р. при Львівському університеті був заснований Руський інститут, де готували священиків, які знали українську мову і володіли руською грамотою (Іван Земенчик, Петро Подій, ван Лаврівський тощо). У 1790 р. Львівська Ставропігія вида-а Буквар з Додатком "Політики світської", укладений українською мовою. Цей Буквар став справжньою маленькою енциклопедією з україніки, оскільки він давав найзагальніші відомості про рідний край і його народ.

"Австрійський уряд, приєднавши Галичину, не дуже дбав про піднесення в ній краєзнавства, яке легко могло б пробудити у її мешканців надто велику любов до свого краю, небезпечні думки про давнє і недавнє минуле" [83, с 117]. Писали про Галичину здебільшого німці Австро-Угорщини, які з певною імперською погордою ставилися до галичан, їхніх звичаїв, мови та історичних традицій. Офіційні й напівофіційні видання з географії і статистики Галичини були сухими шкільними підручниками або збірками окремих розрізнених матеріалів. Винятком є праці австрійського вченого Гакета Бальтазара (1739-1815 рр.), які носили описово-подорожницький та країнознавчий характер. Одним з найважливіших напрямків краєзнавчих досліджень є опис подорожей по Північних Карпатах у 1788-1795 рр., що вийшов у 4-х томах у 1790-1796 рр. у Нюр-берзі. Український учений Іван Кревецький вважав, що "Опис Гакета се найбільший і найцінніший опис подорожі по Карпатах, який коли небуť появився перед ним і після нього - по нинішній день". Г. Бальтазар уперше в географічній літературі наніс на карту всю дугу Карпат, правильно "прив'язав" і оконтурив. Описав декілька маршрутів подорожей по Північних Карпатах, а також охарактеризував етнічний склад та поселення. У 1779 р. довів, що витік річки Дністра слід шукати біля села Вовчого [65].

У 1810-1820-ті рр. Галичиною прокотилася нова хвиля національно-культурного руху. Епіцентром цього руху став старовинний Перемишль (одна з прославлених княжих столиць Галицької Русі, нині, за сталінським межуванням західного кордону України, Пшемишль у складі Польщі). У 1815 р. тут виникло

перше українське просвітницьке Товариство для підготовки книжок для народу, яке проіснувало до 1817 р. Засновником Товариства був священик Іван Могильницький. Він написав першу "Граматику языка славено-руського" (1823 - 1824 рр.) і науковий трактат "Відомість о Руськом язиці".

З Перемишлем пов'язана діяльність єпископа Йосифа Ле-вицького - автора першої у Галичині друкованої німецькою Мовою "Граматики руської" (1834 р.). У Перемишлі сформувався як учений-етнограф Йосиф Лозинський - автор першої в Галичині надрукованої українською мовою етнографічно-фольклористичної праці "Русское весіле" (1835 р.) та Граматики живої Української мови (1846 р.), а також ряду розвідок з історії Галичини.

Значний вплив на активізацію народознавчих досліджень у Галичині мало перебування в 1818 р. одного з засновників слов'янської етнографії, археології і фольклористики Зоряна До-ленги Ходаковського (Адама Чарноцького). Під його керівництвом розпочалося вивчення народних традицій, збирання пам'яток народної творчості, речових пам'яток, решток старовини, яке заклало підвалини майбутньої української і польської фольклористики.

"У Галичині тим дослідженням надзвичайно прислужилися два гідні діячі... граф Максиміліан Осолінський і Саму-ель Бугуміл Лінде. Перший з них не тільки своїм громадським вчинком - заснуванням бібліотеки і національного музею..." [83, с 127]. Поруч із ними слід згадати Гната Червінського (1770-1830 рр.) - талановитого польського етнографа, який з симпатією ставився до українського народу й тривалий час вивчав звичаї українського населення Галичини. Книга Г. Червінського "Образи Русі Червоної" (1811 р.) була першою європейською науковою краєзнавчо-етнографічною працею про українців.

Другий етап - розвиток народознавчого краєзнавства: від "Руської трійці" до виникнення Товариства "Просвіта" (1830-ті - 1868 рр.).

У 1830-х рр. у Галичині намітився поступ у розвитку народознавчого краєзнавства. У Львівській духовній семінарії виник маленький гурток однодумців, який назвався "Руська трійця", "їх було трьох. Один з них - енергійний, наполегливий, сміливий, готовий до самопожертви, на подвиг... Це - Мар-кіян Шашкевич. Другий - людина палкої вдачі, з широким польотом фантазії, прагнув рішучих дій. Це - Іван Вагилевич. Третій - ініціативний, діловий, працелюбний. У той же час - поміркований і обачний... Це - Яків Головацький" [58].

У 1833 р. "Руська трійця" видала свою першу рукописну збірку "Син Русі". Другою збіркою у 1834 р. стала фольклорно-літературна "Зоря, писемце, присвячених руському языку". У 1836 р. серб Г. Петрович у Пеїпті надрукував рукопис "Руської трійці" під назвою "Русалка Дністрова". Це була перша книжка у Галичині, написана живою українською мовою та українським алфавітом.

"Альманах" з чисто галицьким профілем став всеукраїнським явищем за змістом, мовою, духом" [58]. У "Руської трійці" з'явилося багато прихильників. М. Шашкевич, І. Вагилевич займають чільне місце серед краєзнавців Галичини.

Улітку 1834 р. Я. Головацький здійснив подорож пішки зі Львова через Миколаїв, Стрий та інші міста Галичини. Його подорожні нотатки "Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля у Л." - це класичний зразок опису мандрівки вкраїнським краєм, який був однією з перших спроб українця заповнити прогалину в науковому вивченні рідного краю. І. Вагилевич

під час своїх мандрівок Галичиною збирав фольклор і етнографічні матеріали, відвідав історичні пам'ятки, проводив археологічні дослідження. Так, у нарисі "Верди в Уричі" (1843 р.) він описує унікальні ландшафти Урича, скелі, загадкові піктограми на них, замислюється над історичними витоками пам'ятки. Дослідження І. Вагилевича дали йому підстави першому серед краєзнавців Галичини висунути гіпотезу про оборонне значення Урицьких скель.

Інший видатний галицький діяч Микола Устиянович в оповіданні "Ніч на Боржаві" (1852 р.) описав карпатську природу під час подорожі 1841 р. зі Славська в Угорщину.

Результати діяльності "Руської трійці", що становлять вагому частину всеукраїнського народознавчого доробку першої половини ХІХ ст., послужили поштовхом і джерельною базою для подальшого розгортання наукового краєзнавства.

Одним з фундаторів туристичного краєзнавства в Україні вважаємо Омеляна Партицького (1840-1895 рр.). Улітку 1865 р. він разом із З. Паславським, І. Шандичевським, Ю. Це-левичем, П. Вахнянином взяли участь у тижневій мандрівці по Галичині.

О. Партицький регулярно здійснював науково-краєзнавчі подорожі у Карпати. Зібраний ним археологічний і краєзнавчо-етнографічний матеріал став основою для праць "Образи Руси Галицької", "Подорожньо-етнографічні записки" (1887 р.). Про найатракційніші пам'ятки та найважливіші події Галичини О. Партицький залишив окремі краєзнавчі розвідки-нарис "Жерло Парашка", "Крехівський монастир", "Камінь Св. Петра" та ін. Про мандрівки О. Партицького свідчать публікації на туристичну краєзнавчу тематику в часописі "Газета шкільна", а саме: "З життя волинського люду за Бойлем Т., Отецьким", "Образи Руси Галицької", "Руїни стародавніх замків на Поділлі" тощо. У 1878 р. О. Партицький звернувся до краян з пропозицією про те, щоб вони розробляли та прокладали нові туристичні маршрути і посилено вивчали свій рідний край, як це робиться в країнах Європи [47; 49]. / саме О. Партицький першим серед українських краєзнавців розробив туристичний маршрут для краєзнавчої подорожі атракційними околицями Львова.

Революційна "Весна народів" 1848 р. сприяла пробудженню національної свідомості українського народу в Галичині, Буковині, Закарпатті.

У Галичині в цей час виникло політичне об'єднання - Головна Руська Рада (очолив М. Устиянович), яка зініціювала скликання з'їзду (собору) діячів української культури для обговорення питань, пов'язаних з подальшим духовним розвитком українського народу. 19-26 жовтня 1848 р. у приміщенні духовної семінарії відбувся Собор руських учених, який ознаменував початок глибокого національного самовираження.

На жаль, більшість діячів українського відродження 40-50-х рр. ХІХ ст. не витримали подальшого реакційного тиску з боку австрійської влади та польської шляхти і вимушено стали "москвофілами". Лише декілька патріотів - Іван Гуталевич, Богдан Дідицький, Йосип Заячківський, Степан Качала - навіть в умовах репресій продовжували займатися народною освітою, доступною для простого народу мовою (так звані народовці-українофіли).

У 1861 р. у Львові засновано Товариство "Руська Бесіда". При ньому у 1884 р. утворено Український театр. А 8 грудня 1862 р. у Львові було скликано

Установчі збори Товариства "Просвіта", якими фактично було започатковано діяльність цієї громадської організації ("Просвіту" очолив професор Анатолій Вахнянин).

Видатною постаттю українського туристичного краєзнавства є Іван Нечуй-Левицький (1938-1918 рр.) - талановитий письменник, етнолог-фольклорист, філолог і краєзнавець. І. Нечуй-Левицький здійснив цілий ряд краєзнавчо-експедиційних мандрівок теренами рідного краю, зокрема об'їхав більшу частину Східної Польщі (Галичину, Лемківщину, Холмщину, Підляшшя, Волинь, Поділля) та Молдові! (Північна Буковина).

Класичним туристично-краєзнавчим твором І. Нечуй-Левицького можна назвати його подорожній нарис "Мандрівка на українське Підляшся", надрукований на шпальтах львівського часопису "Правда".

Найбільшою заслугою І. Нечуй-Левицького як ученого-краєзнавця й етnologa є аргументоване наукове дослідження, що довело незаперечний зв'язок Лемківщини з історією та культурою Наддніпрянської України. На той час ученому необхідна була неабияка відвага для подібних заяв та їх публічного відстоювання. Адже цим він промовисто засвідчував про існування окремого етнічно-єдиного українського народу на терені від Слобожанщини й Надазов'я до Холмщини й Лемківщини. Праці подібного змісту відкрили якісну нову сторінку наукового краєзнавства України.

Третій етап - становлення галицького краєзнавства у другій половині XIX ст. - на початку XX ст. (діяльність товариства "Просвіта", І. Франка та ін.) - 1868-1914 рр.

У кінці XIX ст. - на початку XX ст. український національно-визвольний (і краєзнавчо-просвітній) рух було зосереджено, головним чином, у Галичині.

Згідно з програмними положеннями Статуту, галицька "Просвіта" була науково-просвітницькою громадською організацією. Основним напрямком діяльності "Просвіти" від початку і до кінця залишалося книгодрукування українською мовою. Успіхом у галичан користувалися перші видання товариства: "Читанка для сільських людей" О. Партицького (1869 р.), "Що нас губить, а що помочи може?" С. Качали, "Катехизм для дітей" К. Селецького та "Народний календар" за редакцією О. Партицького.

З жовтня 1877 р. починає виходити газета "Письмо з "Просвіти", яку називали енциклопедією просвітницького руху в Галичині. Дещо пізніше починає виходити газета "Діло" (головний редактор Володимир Барвінський).

З 1879 р. по 1884 р. "Просвіта" випустила 5 частин "Історії", "Історію Руси" І. Нечуя-Левицького та О. Барвінського. У 1887 р. "Просвіта" видала доповнену картами "Географію Руси". Тільки у 1874-1875 рр. "Просвіта" надрукувала 24 книжечки для народу загальним накладом 281 850 примірників [51].

Діяльність "Просвіти" дала початок духовній революції в Галичині. З метою ознайомлення народу з перлинами української класики "Просвіта" ще в 1904 р. починає видавати серію "Руська писемність", з 1908 р. - серію "Господарська бібліотека".

У 1909 р. "Просвіта" бере на себе почесну місію координації просвітницької діяльності не лише в Галичині, але й в усіх українських землях, і з нагоди власного 50-річчя Товариство проводить Перший всеукраїнський просвітньо-економічний конгрес. Основною темою конгресу був розвиток видавничої діяльності в усіх куточках українських земель як головного чинника розповсюдження освіти. Конгрес відкрив нові можливості для творчих і ділових зв'язків з українськими організаціями поза Галичиною. До початку Першої світової війни "Просвіта" переросла у найбільшу українську організацію, яка охопила мережею культурних центрів усю Галичину і нараховувала 77 філій, 2944 читальні, 109 950 членів [51].

У 1860-1870-ті рр. у Галичині помітно зріс інтерес до історії міст і сіл (історичне краєзнавство). Галицький історик і публіцист В. Плошанський виступив ініціатором складання історико-географічного словника Галицької України, але галицьке громадянство не зрозуміло важливості цієї справи. Наслідком цієї акції стала надрукована серія коротких описів галицьких сіл (101 стаття). Священик В. Чернецький зібрав матеріали й опублікував нариси про 50 галицьких сіл і міст.

Відомою постаттю українського туристичного краєзнавства у кінці XIX ст. став священик і громадський діяч І. Гавришкевич. Він здійснив перше систематичне експедиційне-мандрівницьке обстеження території Галичини й Буковини і першим з українців наніс на карту близько 2 тис. висот цих земель. І. Гавришкевич залишив науково-краєзнавчі описи подорожей Самбірським і Стрийським повітами, опублікував ґрунтовний краєзнавчо-етнографічний нарис про Кам'янку-Вольську біля Рава-Руської, який не втратив і сьогодні свого пізнавального і наукового значення.

Краєзнавчі матеріали В. Плошанського, В. Чернецького, І. Гавришкевича та інших українських краєзнавців кінця XIX ст. були використані при виданні фундаментального 16-томного польського Географічного словника (1880-1902 рр.).

Новий період розвитку українського галицького краєзнавства (у тому числі краєзнавства туристичного) найтісніше пов'язаний з діяльністю І. Франка (1856-1916 рр.).

І. Франко ще в ранньому дитинстві, а пізніше учнем Дрогобицької гімназії і студентом Львівського університету здійснив низку краєзнавчо-пізнавальних мандрівок Прикарпаттям (Підкарпаттям). Так, скажімо, ще гімназистом юний І. Франко разом з однокласниками й учителем І. Вихрацьким побував в Уричі.

За період 1880-1882 рр. І. Франко пішки сховає Сколівщиною і Тухольщиною. З 1880-х рр. починається його знайомство з Гуцульщиною. Багато років мислитель відпочивав у колоритному гуцульському Криворівному, бував у Косові, Кутах, Буркоті, Жаб'є, на "Писаному Камені" біля с. Ясенове.

У 1883 р. І. Франко організував "Кружок етнографічно-статистичний для студіювання життя і світогляду народу", а згодом - суто краєзнавчо-туристичний "Кружок для устроювання мандрівок по наших краю".

Улітку 1884 р. при студентському товаристві "Академічна бесіда" Львівського університету відкрито секцію "Мандрівний комітет".

Того ж літа 1884 р. І. Франко організував мандрівку української студентської молоді за маршрутом: Дрогобич - Східниця - Урич - Підгородці - Корчин - Верхнє Синьовидне - Тишівниця - Труханів - Бубнище - Болехів - Долина - Калуш - Коломия - Делятин - Дора - Микуличин - Ши-гот - Майдан - г. Говерла - г. Шпиці - Гаджин - г. Піп Іван - г. Буркут - Жаб'є - Кути.

І. Франко видрукував окремою брошурою віршований опис маршруту "Україно-Руська студентська мандрівка літом 1884 р.". Ця своєрідна програма є документом, що засвідчує глибоку обізнаність письменника-краєзнавця з визначними місцями краю. І. Франко був співорганізатором шести мандрівок студентської молоді Галичиною й Українськими Карпатами впродовж 1883-1888 рр. Активна участь у "Мандрівному комітеті" спонукала його до думки про те, що краєзнавчий матеріал набуде більшої ваги у випадку його систематизації та аналізу.

У 1898-1907 рр. науково-краєзнавча діяльність "каменяра" була пов'язана з Науковим Товариством імені Т. Г. Шевченка, де І. Франко працював керівником комісій (у тому числі етнографічної), редактором багатьох видань, став автором низки фундаментальних праць з фольклору, учасником наукових експедицій НТШ, співорганізатором музею НТШ тощо. За допомогою екскурсійно-туристичних заходів Етнографічна комісія НТШ систематично збирала краєзнавчі матеріали. За ці роки НТШ видало серію видань під назвою "Українсько-Руський архів", 38 томів "Етнографічного збірника", 20 томів "Матеріалів до української етнології" та ін.

Отже, у розвитку галицького краєзнавства у другій половині XIX ст. пріоритетним був народознавчий аспект. Кінець XIX - початок XX ст. стали періодом комплектування та оформлення збірок про пам'ятки матеріальної та духовної культури краю, створення місцевих музеїв.

У 1888-1889 рр. з ініціативи відомого дослідника української старовини, професора Львівського університету І. Шара-невича було організовано церковно-археологічну виставку, яка стала першою спробою самостійного галицького музею та основою музею Ставропігійського інституту в Львові. У 1893 р. був заснований Історичний музей при НТШ, до організації якого долучилися відомі вчені В. Антонович, Ф. Вовк, М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк. Для сприяння музею було створено "Товариство прихильників культурно-історичного музею".

У 1894 р. побачила світ перша в Галичині україномовна географічно-краєзнавча монографія - "Опис географічно-статистичний повіта Камянецького" Якова Миколаєвича. Комплексний географічний підхід при її укладанні справив неабиякий вплив на методологію подальших наукових досліджень краєзнавчого характеру [42].

У 1896 р. у Відні було створено товариство "Друзі природи". Це було перше туристичне товариство, яке створило свої філії в Галичині.

Наприкінці XIX ст. започатковано проведення промислових і сільськогосподарських виставок. У 1880 р. в Коломиї була влаштована виставка домашнього промислу. Виставка мала комплексний краєзнавчий характер: крім етнографічних пам'яток, на ній були експоновані археологічні знахідки, твори живописців, фотографії, карти. Подібна виставка в Коломиї відбулася у вересні 1912 р.

На початку XX ст. у Галичині виникла низка молодіжних і спортивних організацій: "Сокіл", "Січ", "Луг" та ін.

У 1911 р. утворилося молодіжне товариство "Пласт" - патріотично-виховне за духом й спортивно-туристичне - за змістом діяльності. Члени "Пласту" під час туристичних походів виробляли навички участі в таборуванні, рятувництві, спостережництві тощо.

У 1911 р. студенти Петро Франко (син І. Франка) та Іван Чмола засновують перші пластові гуртки у Львові, але офіційним початком громадського "Пласту" (організатор - доктор Олександр Тисовський) вважають день першої присяги "Пластового гуртка при Академічній гімназії у Львові" - 12 квітня 1912 р. Гуртки пластунів невдовзі виникли у десятках інших міст Галичини [77].

Найголовнішими напрямками діяльності "Пласту" були: всебічне патріотичне самовиховання української молоді; плекання серед цієї молоді традицій і звичаїв, розуміння історії, культури, змагань та ідей українського народу; вишкіл молоді в мандрівках і таборах [48].

Перший мандрівний табір "Пласту" організував у 1913 р. І.Чмола, а постійний туристичний табір львівських пластунів - П. Франко у 1914 р. Для координування пластового руху була створена Верховна Пластова рада (ВПР). Фундатор товариства О. Тисовський написав книжечку "Пласт" (1913 р.) та підручник "Життя в Пласті" (1921 р.), а П. Франко - книгу "Пластові гри і забави" (1913 р.). Ця книга стала першим українським навчальним посібником зі спортивного туризму.

Перша світова війна на певний час припинила діяльність Товариства "Пласт".

У квітні 1910 р. гурт шанувальників туристичних мандрівок Станіслава (суч. Івано-Франківськ) сформувала організаційний комітет для створення краєзнавчо-туристичного товариства "Чорногора". 20 травня 1910 р. у Станіславі відбулися Установчі збори, де було прийнято Статут Товариства "Чорногора" й обрано голову та членів Виділу (Ради). Головою Товариства став С Стеблицький, а у Виділ увійшли Я. Грушкевич, І. Стасинець, Л. Гаяновський, Й. Білинський, В. Янович.

Українське краєзнавчо-туристичне товариство "Чорногора" ставило перед собою такі завдання:

- пізнання краю, гір Галичини, Буковини, Альп і Татр;
- збирання матеріалів про ці гори;
- агітацію та пропаганду серед туристів і дослідників природи;
- співпрацю з НТШ у Львові, "Угорським карпатським товариством" і польським "Татшанським товариством", обмін науковими матеріалами та досвідом роботи;
- надання методичної та практичної допомоги під час проведення мандрівок [82].

Для широкого загалу українських туристів на початку XX ст. почали виходити численні буклети, путівники, нариси, монографії з туристично-

краєзнавчої проблематики. Серед них, зокрема, найбільшою популярністю користувалися такі: "Туристика" А. Гудзиновського, "Прогулянки в наші гори" І. Франка, "Галицьке краєзнавство" Ю. Целевича, "Опис рідного краю" та "Мала географія України" Р. Заклинського, "Провідник по Галичині" н М. Орловича.

Варта уваги просвітницько-краєзнавча діяльність галицького педагога, фольклориста, географа, літератора і культурно-громадського діяча Богдана Романовича Заклинського (1886- 1946 рр.). знаного в Галичині як автора багатьох підручників, брошур та статей на ниві фольклористики, етнографії, краєзнавства. У книзі "Опис рідного краю" (Львів, 1913 р.), автор знайомить читача з фізико-географічною характеристикою українських земель, природними копалинами, рослинним і тваринним світом. У другому доповненому виданні "Маленька географія України" (Відень, 1915 р.) Б. Заклинський оживляє текст піснями, коломийками, етнографічними переказами про таємниці Чор-ногори, рослини, які використовують у народному лікуванні, гуцульські казки. Діяльність цієї відомої постаті українського галицького краєзнавства досі майже не вивчена [3].

У 1914 р. Товариство "Чорногора", як і решта краєзнавчих товариств, припинило свою діяльність у зв'язку з початком Першої світової війни.

Четвертий етап - розвиток Галицького краєзнавства у міжвоєнний період 1918-1939 рр.

Після закінчення Першої світової війни суттєво змінилася політична карта Європи: на теренах Російської та Австро-Угор-ської імперій виникли нові держави з різним політичним і соціально-економічним ладом. У той час як краєзнавство і туризм на території УРСР все більше підпорядковувався сталінській адміністративно-командній системі управління, на західних українських землях у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії спостерігалися аналогічні за змістом, але відмінні за формою процеси. На цих землях краєзнавство і туризм залишалися справою передової громадськості. Характерним стало створення регіональних краєзнавчих осередків, діяльність яких значно пожвавили туристично-екскурсійний рух.

Вивченням рідного краю займалися як окремі українські установи і товариства (НТШ, "Просвіта", "Рідна школа", "Союз українок", "Пласт", "Чорногора", "Плай", "Січ" та ін.), так і національно свідомі представники інтелігенції і селянства.

1920-1930-ті рр. характеризуються спробою галицьких краєзнавців виробити комплексний підхід до організації краєзнавства, туризму. Восени 1921 р. при Товаристві "Просвіта" виник "Кружок любителів Львова" (голова І. Крип'якевич), члени якого ставили за мету плекати любов до Львова через поширення знання його історії, старовини й культури живим словом, письмом у пресі й окремими виданнями. До роботи в гуртку були залучені відомі українські діячі того часу: Б. Януш, Й. Застирець, Б. Барвінський, Й. Сліпий, В. Децикевич, Я. Кол-туняк, Д. Коринець, І. Свенціцький, І. Труш, С. Федак, О. Степанів, М. Голубець, І. Копач, В. Левицький, С. Шах та ін. Гурток організовував популярні публічні виклади з історії Львова, екскурсії містом та його околицями. Гурток проіснував два роки і був розігнаний польською поліцією в 1923 р. Але напрацьовані у гуртку методи роботи, форми збору і популяризації краєзнавчого матеріалу стали фундаментом, на якому членами "Кружка..." згодом було

створено значно ширшу організацію - краєзнавчо-туристичне товариство "Плай".

Чимало краєзнавчих матеріалів міжвоєнного часу зберігаються нині в архівних фондах. Зокрема, у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДІА) містяться краєзнавчі матеріали НТШ (Ф. 309) і товариства "Просвіта" (Ф. 348); у Державному архіві Івано-Франківської області (ДАІФО) - краєзнавчі матеріали товариства "Друзі Гуцульщи-ни" (Ф. 370) і станіславського курортно-туристичного товариства "Карпати Вхідне" (Ф. 369); у Державному архіві Тернопільської області - матеріали "Подільського краєзнавчо-туристичного товариства" (Ф. 36) і "Школи Людової" (Ф. 33).

Галицьке товариство "Просвіта" активно продовжувало краєзнавчо-просвітницьку роботу у міжвоєнний період. У діяльності "Просвіти" у Львові в 1928-1939 рр. можна виділити три періоди:

1) 1928-1932 рр. - роки морального і матеріального занепаду в роботі, викликаного економічною кризою, яка охопила всі країни Європи;

2) 1932-1935 рр. - роки піднесення діяльності Товариства до рівня передкризового;

3) 1936 - 1939 рр. - роки найвищого розквіту в просвітницькій та видавничій роботі [51, с 61].

До видатних краєзнавчих дослідників Галичини слід віднести географ-енциклопедиста, громадського діяча Володимира Кубійовича. Усе творче життя В. Кубійовича, на думку О. Шаб-лія, було пов'язане з подорожами. У житті В. Кубійовича, за твердженням Д. Струка, були три головні центри, з яких він вирушав у далекі і близькі землі: Краків, Львів, Париж (точніше, Сарсель).

Особливо полюбляв В. Кубійович мандрівки-екскурсії з учителями географії, студентами та учнями. Ось деякі з них. Так, на початку липня 1921 р. члени Географічного інституту Ягел-лонського університету (Краків) під керівництвом професора Людомира Савицького здійснили екскурсію (експедицію) у Гор-гани в межах теперішньої Івано-Франківської області Західною Гуцульщиною (між Прутом на сході та Свічею і Мізунькою - на заході) [89, с 11]. Дуже подобалося В. Кубійовичу здійснювати екскурсії, походи в гори його рідної Лемківщини. В. Кубійович обходив і об'їздив усі Карпати, особливо Східні і Західні, вивчаючи географію цікавої сфери сільського життя - відгінного пастушества, дослідження якого проводив з 1921 р. з перервами до 1933 р. Цікавою була мандрівка В. Кубійовича на Холм-щину разом з його колегою Юліаном Генік-Березовським, професором Ягеллонського університету. За результатами цих мандрівок він написав багато статей на різних іноземних мовах, а також декілька монографій [89].

Уже в 1937 р. і 1938 р. виходять друком дві фундаментальні праці за його редакцією і співавторством. Це - відповідно "Атлас України й сумежних країв" і "Географія українських і су-межних земель. Том 1. Загальна географія". В "Атласі..." є карти з туристичними сюжетами: "Мандрівка", "Баланс мандрівок" та інші. Таким чином, "Атлас..." В. Кубійовича - це фундаментальний картографічний твір, в якому науково обґрунтовано картину українства між двома Світовими війнами.

У 1920-х рр. зі зростанням кількості аматорів пізнавального мандрівництва перед його організаторами постала потреба об'єднати зусилля окремих краєзнавців і туристів в єдиній організації.

Спільними зусиллями аматорів галицької старовини, а також С. Старосольського, К. Паньківського у жовтні 1924 р. у Львові було засновано українське крайове краєзнавчо-туристичне товариство "Плаї". Першим головою Товариства було обрано Р. Старосольського. Статут "Плаю" передбачав поширення діяльності Товариства на всю територію Львівського, Тернопільського, Станіславського та Краківського воєводств.

Мету діяльності "Плаю" було сформульовано таким чином: "дослідження рідного краю та інших земель, розповсюдження зібраних про них відомостей, нагромадження та опрацювання наукових та туристичних матеріалів". Члени Товариства розпочали збір матеріалів, необхідних для розробки екскурсійних маршрутів. Систематично проводилися екскурсії спочатку Львовом, пізніше - околицями міста й Львівщиною.

Через брак коштів "Плаї" не зміг заснувати окремого власного часопису. У лютому 1925 р. вийшов перший номер "Туристики і краєзнавства" як додаток до газети "Діло". Редактором видання став І. Крип'якевич. "Туристика і краєзнавство" публікувала матеріали, присвячені окремим місцевостям Галичини, а також нариси з історії туризму і краєзнавства, хроніку краєзнавчого життя. Поряд з цим часописом, з липня 1931 р. у газеті "Новий час" з'являється рубрика "З мандрівок по рідн^у му краю".

З часом "Плаї" поширив свою діяльність на всі визначні місцевості Галичини. Засновано відділи товариства у Перемишлі та Стрию. Економічна криза кінця 1920-х рр. на деякий час припинила діяльність товариства. "Плаї" відновив свою роботу навесні 1931 р. Новим головою товариства був обраний директор торгової школи "Просвіти" Д. Коринець, а його заступником - відомий організатор туризму Т. Білостоцький. Відроджена організація заявила про наміри продовжувати свою діяльність у трьох головних напрямках: організація популярних лекцій, пресова пропаганда та проведення екскурсій. Уже в наступному 1932 р. дві нові філії "Плаю" відкрилися у Тернополі та Самборі.

Організовані "Плаєм" мандрівки відзначалися серйозною фаховою підготовкою. 30 травня 1930 р. було проведено спільну нараду представників "Плаю", "Українського студентського спортивного союзу", "Українського лещатарського клубу", спортивного клубу "Стріла", Станіславського туристичного гуртка "Чорногора". На цій нараді краєзнавче товариство "Плаї" було визнане центральним координуючим органом у справах організації крайового туризму в Галичині. Плани товариства передбачали організацію екскурсій на закордонні землі, населені українцями (Буковину, Закарпаття).

У 1932 р. до вже існуючих філій краєзнавчого туристичного товариства приєдналася новостворена організація в Самборі (голова В. Гуркевич). Самбірське краєзнавче товариство сформувало три секції: спортивну, туристичну та лекційну. Самбірський "Плаї" практикував таку форму пізнавального туризму, як проведення таборів-зустрічей молоді з видатними людьми краю.

Упродовж 1928-1930 рр. цілу низку мандрівок Гуцульщиною та Бойківщиною організовує Львівський "Луг". У 1929 р. група шанувальників

місцевої старовини з Тернополя провела кілька екскурсій на автомобілях.

У 1927 р. Самбірське товариство "Бойківщина" заснувало музей під тією ж назвою (директор І. Филипчук). З часом товариство "Бойківщина" взяло на себе функції регіонального краєзнавчого центру. Працівники музею "Бойківщина" здійснювали археологічне вивчення краю, організовували етнографічні експедиції Бойківщиною, зібрали близько двох тисяч бібліографічних карток про Бойківщину. Протягом 1931 - 1939 рр. товариство "Бойківщина" видавало "Літопис Бойківщини". Розвідки з історії, етнографії, географії, господарства вміщено у 10 випусках, що не втратили свого наукового значення і сьогодні.

Характерною особливістю розвитку українського галицького краєзнавства у міжвоєнний період було створення розширеної музейної мережі на периферії: станом на 1939 р. у краї діяло 47 публічних музеїв, художніх та етнографічних колекцій. У 1930-х рр. значну науково-освітню та краєзнавчо-етнографічну діяльність проводили товариства та музеї "Яворівщина", "Лемківщина", "Сянок", "Верховина" (Стрий), "Стрівігор" (Перемишль), "Гуцульщина" (Коломия), Подільське туристично-краєзнавче товариство у Тернополі тощо. Науково-методичну допомогу цим краєзнавчим музеям і товариствам надавали музей НТШ та Національний музей у Львові.

У 1935 р. музеєзнавці краю заснували "Комітет українських обласних музеїв" (КУОМ), який об'єднав регіональні музейні товариства Галичини. Розповсюджувався машинописний "Бюлетень КУОМ", між музеями краю здійснювався регулярний обмін краєзнавчою літературою.

Повернемось до діяльності краєзнавчо-туристичного товариства "Плаї". У 1937 р. "Плаї" знайшов можливості для видання власного часопису "Наша Батьківщина" (головний редактор В. Щурат). Крім наукових досліджень у галузі місцевої історії, цей часопис друкував методичні поради та програмні статті з питань теоретичної підготовки й організації туристично-краєзнавчого руху. Товариство видало історико-краєзнавчу бібліотеку "Наш рідний край" (5 випусків), з'явилися перші путівники краєм, у тому числі "Історичні проходи по Львові" І. Крип'яке-вича, "Долиною Опору і Стрия" Є. Пеленського, бібліографічні покажчики краєзнавчої літератури, методичні розробки з організації краєзнавства і музейництва. Окремі громади збирали кошти і з допомогою письменників та вчених видали історії своїх сіл.

Ставлення польських властей до українського краєзнавства в 1930-ті рр. було прохолодним. У польських чиновників викликали підозру будь-які прояви національного руху. Поліція проводила постійні перевірки діяльності "Плаю". Але остаточного удару товариству було завдано восени 1939 р. після приходу на Галичину радянської влади - краєзнавчо-туристичне об'єднання "Плаї" було розпущене.

Поряд з "Плаєм" на галицьких землях здійснювали свою діяльність й інші туристично-краєзнавчі організації.

У 1925 р. у Тернополі було утворено Подільське туристичне товариство, яке мало свої філії в інших місцях. Завданням цього товариства було ознайомлення з історією та природою Тернопільщини. Центральний відділ знаходився в Тернополі. Він мав такі секції, як туристичну, екскурсійну, охорони природи, догляду за старовиною, краєзнавчу та інші. Це товариство велику увагу

надавало пропаганді туристично-краєзнавчої роботи, організовувало та проводило екскурсії та мандрівки, займалося охороною природи та старовини, мало музеї і бібліотеки, пункти прокату туристичного спорядження. Крім того, воно мало своє видавництво, в якому друкували путівники, карти, буклети та літературу на туристично-краєзнавчу тематику. Подільське туристичне товариство тримало бази та притулки у Тернополі, Чорткові, Заліщиках, Теребовлі, Бережанах, Бучачі, Кривчі та в інших містах і селах, де надавалися платні послуги (нічліг, харчування, екскурсії, транспортні послуги тощо) [59].

У травні 1922 р. туристичне товариство "Чорногора" відновило свою діяльність. Головою товариства "Чорногора" став лікар Я. Грушкевич, який був також членом Окружної Пластової Ради, головою "Сокола", а членами Виділу стали О. Каратницький - засновник спортивно-туристичного клубу "Буй-Тур", С. Никифорак - професор, опікун II Пластового Куреня і член Окружної Пластової Ради, Ф. Величко - урядник магістрату, член Окружної Пластової Ради, а також О. Борик, С. Гаванська, Т. Мацьків, С. Слюсарчук, С. Стеблинський та Л. Чачковський.

Товариство "Чорногора" влаштовувало збори, звіти, конференції, розваги, спільні туристичні мандрівки, теоретичні і практичні заняття з молоддю, утримувало фахову бібліотеку зі спеціальною літературою туристично-краєзнавчої тематики, картами, схемами, науковими статтями та описами туристичних маршрутів, здійснювало видавничу діяльність у часописі "Туристика і краєзнавство", а з 1937 р. - у журналі "Наша Батьківщина".

Молодіжна організація "Пласт" відновлює діяльність у Західній Україні в 1918 р. У "Пласті" гуртується українська шкільна, селянська та робітнича молодь. Постають окремі Улади но-вацтва, юнацтва та старших пластунів під проводом Верховної Пластової Команди. Організуються мандрівні та постійні табори, починає виходити ряд пластових публікацій, зокрема, з 1921 р. - офіційний пластовий орган "Молоде Життя" (редактор С. Тисовський).

У 1924 р. всупереч перешкодам з боку поліції відбувся Верховний Пластовий З'їзд. На З'їзді було обрано Верховну Пластову Раду під проводом доктора О. Тисовського-Дрота і Верховну Пластову Команду, на чолі якої став Верховний Отаман Северин Левицький - "Сірий Лев". Після З'їзду робота "Пласту" значно пожвавилася. Відбулися перший обласний інструкторський табір у Кам'янці біля с Підлютого під проводом І. Чмо-ли та перша обласна зустріч на Писаному Камені біля Косова.

Великим опікуном і добродієм українського "Пласту" був митрополит галицької землі, граф Андрей Шептицький. Він подарував "Пласту" власну велику площу на горі Соколі біля Підлютого, де з його будівельного матеріалу було побудовано табір для юнацтва, а в Остодорі - табір для новацтва.

Табори, через які проходили тисячі молоді, давали учасникам вишкіл та незабутні хвилини перебування у пластовому дружному середовищі серед

У розпорядок дня пластунів входили одноденні походи на вершини гір Грофа, Висока, Ігровище, Сивуля та ін. Поряд з одноденними, широко практикувалися багатоденні походи Гор-ганами. Найпопулярніші багатоденні карпатські туристичні маршрути, "протоптані" пластунами:

- с Осмолода - Грофа - Паренки - Попадя - Сплай - Висока - Ігровище - с. Гута - Рішна - Чортка - Бух-тивецький водоспад - Манявський водоспад - с. Манява - с. Сливки - с. Перегінське;

- с Підлюте - Висока - Ігровище - Сивуля - с. Зелена - Довбушанка - Хом'як - м. Яремча - с. Манява;

- с Підлюте - Висока - Ігровище - Сивуля - Клива - Попадя - Піскава - Яворова - Кичера - Мшана - Яйце - с. Людвіківка - Магура - с. Либохора - Маківка;

- с. Підлюте - Висока - Ігровище - Сивуля - Боярин - м. Яремча - с. Микуличин - с. Ворохта - Говерла - Туркул - Шпиці - Піп Іван - с. Бистрець - с. Жаб'є - с. Яворів - с. Косів (протяжність 170 км, 7-денний);

- с Підлюте - Висока - Ігровище - с. Гута - с. Пороги - с. Кричка - с. Манява [48].

Широко практикувалися подорожі-зустрічі, що давали змогу пластунам обмінюватися туристичним досвідом і зміцнювати національну патріотичну самосвідомість. Зокрема, популярними були зустрічі куренів старших пластунів із Львівщини і Станіславщини на шпилі Говерли з закарпатськими пластунами. Після таких зустрічей прикордонні стовпи на Говерлі змінювали свої символи і написи, замість польського орла і літери "П" на одному боці та лева і літер "ЧСР" на другому, з'являлися з обох боків тризуби і написи "Україна".

По завершенню табірної вишколу пластуни здавали іспити з табірництва, які включали в себе такі елементи туристичної підготовки, як встановлення намету, будівництво куреню, розведення ватри, приготування їжі у похідних умовах, надання першої медичної допомоги. З кінця 1928 р. з'являються зимові пластові табори. Зокрема, І. Чмола в Славську організував табір, де пластунів навчали техніки лещатарського спорту.

Та не тільки в Карпатах мандрувала пластунська молодь. Поряд із гірськими існували водно-туристичні пластові табори, зокрема, перший - у 1924 р. на Стрию біля с. Іванівці. А перший обласний водний пластовий табір відбувся у 1927 р. в с. Мо-настирець на Дністрі. У цьому таборі проводилися заняття з плавання, веслування, шкіперування. Пластом організовуються мандрівки човнами Західним Бугом на Волинь і Полісся.

Паралельно зі спортивно-табірним вишколом пластуни проводили активну культурно-просвітницьку роботу по ближніх селах, збирали краєзнавчі, етнографічні матеріали. Учасники літніх і зимових таборів, які складали табірний іспит, отримували спеціальні табірні листки (посвідчення. - Авт.), які надавали їм право виступати організаторами пластового руху серед новачків.

Програма табірних занять з кожним роком урізноманітнювалася. Удосконалювалися вимоги до проведення туристичних походів. Кожен пластун повинен був пройти пробу-іспит на:

1. Самостійний тижневий похід пластуна з усім спорядженням.
2. Нічліг без намету під відкритим небом, а у випадку дощу, можливо, під деревом.
3. Проходження за день мінімум 10 км.
4. Проведення записів, складання стрічки маршруту з детальними записами.
5. Складання карти пройденого маршруту та визначення місця ночівлі [48].

Швидкий широкомасштабний розвиток пластового руху на Галичині викликав неабияке занепокоєння польських чиновників. 26 вересня 1930 р. була заборонена легальна діяльність "Пласту" в Галичині. У 1930-1944 рр. "Пласт" продовжував працювати нелегально під проводом конспіративного Пластового Центру. Чимало пластунів влилися у туристичне товариство "Чорногора", спортивно-гімнастичне товариство "Сокіл", спортивно-пожежне товариство "Луг", відділ молоді при "Просвіті", а дівчата-пластунки - у численні крайові філії "Союзу українок".

9 грудня 1924 р. у Львові було засновано спортивне товариство "Карпатський Лещатарський Клуб" (КЛК) для розвитку лещатарського спорту на галицьких теренах. Першим головою КЛК було обрано відомого старшину УГА Льва Шепаровича. Клуб відкрив свої філії у Турці, Сколе, Ворохті, Славську, Гра-бівцях, Лавочному, Стрию, Космачі. У звіті за 1937 р. КЛК об'єднував 18 філій, а в 22 місцевостях краю філії були в стадії організації. Під егідою товариства зусиллями любителів леща-тарського спорту розпочалося будівництво трампліна для стрибків з лещатами в Розлучі (відкрито у 1933 р.) і Турці (відкрито у 1939 р.). Крім тренувань з лещатарського бігу, організовуються зимові лещатарські туристичні походи в Карпати й околицями Львова. У березні 1931 р. КЛК влаштував перші "з'їздові змагання" (змагання з гірськолижного спорту) на горі Тросян поблизу Славська і змагання у "скоках" (стрибків з трампліна). Найвідомішими серед членів КЛК були талановиті Микола Бойчук, Іван Мриц, Гриць Млчерняк, Роман Рибачик, Анна Говикович-Рожанковська, Дарія Федак, Дарія та Богдан Сла-вицькі тощо.

Таким чином, систематично працюючи з молоддю, за невеликий проміжок свого існування, КЛК у Галичині став одним із найкращих спортивних клубів Західної України [7].

Багато зусиль і коштів товариство "Плай" вклало у будівництво першого українського високогірного прихистку (туристичної бази) на мальовничій полонині Плісце в Горганах під горою Грофою за проектом інженера О. Пежанського. Урочисте відкриття будинку-прихистку відбулося у серпні 1935 р.

Станіславське товариство "Чорногора" у співпраці з товариством "Плай" будували туристичні притулки та домівки, зокрема, біля гір Грофи, Довбупіанки, Сивулі та на перевалах "Рижі" й "Столи", встановлювали дороговкази та маркували синіми й жовтими кольорами маршрути з с Осмол оди через Гор-гани до с. Тангарова, утримували штатних працівників - гірську сторожу та провідників [82].

На думку окремих дослідників [10], науково-популярна краєзнавча література в Галичині була представлена творами І. Ма-каренка, О. Козурака, М. Голубця, А. Залужного, В. Січинсько-го, М. Гавдяка, М. Андрусика, В. Дорошенка; шкільне географічне краєзнавство в міжвоєнний період було репрезентоване Українськими підручниками М. Дольницького "Від поліських

боліт до кавказьких верхів" (Львів, 1938 р.), "Від бескидських розворів до поліських боліт" (Львів, 1935 р.), В. Січинського "Вступ до українського краєзнавства". Це підручник для 8-го класу гімназії і для самоосвіти. В. Січинський - автор книг "Курс українознавства" (1934-1935 рр.), "Вступ до українського краєзнавства" (1937 р.), "Українське краєзнавство" (1945 р.). Основними працями міжвоєнного періоду з мандрівного краєзнавства були: О. Кисілевська "По рідному краю Поліссі" (Коломия, 1935 р.), Ю. Тарневич "За сріблястим Сяном. Мандрівки в лемківські гори" (Львів, 1938 р.), М. Заклинський "Пізнай свій рідний край. Опис мандрівки по Карпатах" (Львів, 1937 р.). Особливої уваги заслуговують теоретичні статті, опубліковані в краєзнавчому журналі "Наша Батьківщина" (1937-1939 рр.), М. Гавдяка "Завдання українського краєзнавства", І. Свенціцького "Краєзнавство і музейництво", С. Каменогорського "Завдання українського мандрівництва", В. Огоновського "Що колись радили туристам" та багато інших [10].

З приходом на Галичину у вересні 1939 р. радянської влади були знищені практично всі діючі тоді українські краєзнавчі, культурні, наукові, спортивні, господарські організації, котрі розглядалися як вогнища українського сепаратизму і націоналізму. Напад фашистської Німеччини на Польщу і початок Другої світової війни припинили діяльність краєзнавчо-туристичних організацій на західноукраїнських землях.

П'ятий етап - краєзнавство Галичини в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.).

У роки Другої світової війни краєзнавча діяльність продовжувалася в умовах німецької окупації українських земель, але в значно менших масштабах. Навесні 1940 р. у Кракові був створений Український Центральний Комітет (УЦК), який очолив відомий географ В. Кубійович. УЦК представляв собою український заклад соціального забезпечення, освіти тощо. При УЦК був утворений "Відділ молоді", що керував "Куренями молоді". Після окупації німцями українських земель при Українському Крайовому Комітеті у Львові в 1942 р. був організований "Відділ молоді", яким керували пластові керівники. Згодом засновується організація "Виховна Спільнота Української Молоді" ("ВСУМ"), збудована за пластовим зразком.

Відновлено організацію літніх таборів для молоді, вишкільні табори й курси, а сітка гуртків і куренів ВСУМу поширилася на всі галицькі терени. Німецька окупаційна влада не дозволила українському "Пласту" офіційно здійснювати свою діяльність, і пластуни змушені були продовжувати нелегальну діяльність.

У червні 1941 р. в будинку "Просвіти" у Львові було проголошено відродження державності України, але нова окупаційна влада швидко ліквідувала всі спроби розвитку українського політичного й культурного життя.

У період німецької окупації відомим галицьким ученим і краєзнавцям вдалося надрукувати ряд книг і публікацій у газетах і журналах. Вийшов ряд краєзнавчих книг, у тому числі "Історія Холмщини і Підляшшя", "Минуле і сучасне" М. Кор-дуби, "Сучасний Львів" О. Степанів, 1943 р. О. Степанів друкує статті та нариси у журналі "Дорога" (редактори Б. Гошовський, О. Шеперович, Ю. Старосольський): "Дністровським шляхом", "Крим: ключ Чорного моря", "Мандруймо по рідному краю" (1943 р.). Чимало краєзнавчих матеріалів було

опубліковано в журналі "Дорога", в газетах "Наше діло", "Рідна Земля". У газеті "Рідна Земля" І. Крип'якевич вів рубрику "Міста України", в якій, зокрема, опублікував нариси "Город Володимир Великий", "Стара столиця Холмщини", "Чернівці - столиця зеленої Буковини", статті "Школа Львівського братства", "Військові традиції Галичини" тощо.

У роки Другої світової війни вчений географ і педагог Іван Тесля працював у шкільному відділі УЦК у Кракові та Львові і займався виключно організацією українських шкіл у Галичині. У 1942-1943 рр. редагував часопис українського вчителства "Українська школа". Одним з найважливіших здобутків І. Теслі було створення ним чудового посібника з географії України під назвою "Наша Батьківщина" (Краків - Львів, 1942 р.). У навчанні географії в школі І. Тесля надавав великого значення краєзнавчим екскурсіям. Цьому питанню він присвятив окрему статтю в "Українській школі". Він як географ-патріот стояв на тому, що український учений має пов'язувати свою працю з проблемами нації і цього притримувався завжди.

1.5. Утворення та діяльність Всеукраїнської спілки краєзнавців

Акт про державний суверенітет України, проголошений Верховною Радою України, активізував духовне відродження українського народу, загострив проблеми збереження культури.

У цій справі важливе місце належить національному краєзнавству. Про зростання ролі цього науково-громадського руху в розбудові незалежної України свідчить факт відродження в березні 1990 р. Всеукраїнської Спілки краєзнавців.

27 березня 1990 р. відбувся Перший установчий Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд, який проголосив відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців (ВСК), затвердив її Статут, обрав керівні органи Спілки: Правління та Ревізійну комісію, а також президію правління Спілки. Головою правління Всеукраїнської Спілки краєзнавців було обрано Петра Тронька, заступниками голови: Галину Косян, Анатолія Непокупного, Лерія Макаренка, відповідальним секретарем - Юрія Данилюка, головою Ревізійної комісії - Євгена Складенка. Учасники з'їзду прийняли звернення "До всіх, хто закоханий в рідний край, хто шанує його минуле і вірить в його майбутнє".

Перший Статут Спілки було затверджено Постановою Ради Міністрів 24 серпня 1990 р. А 7 квітня 1993 р. Спілка отримала свідоцтво Міністерства юстиції України № 440 "Про реєстрацію нової редакції", де визначено основні завдання і напрями діяльності благодійної за своїм характером, творчої громадської організації. Головним у діяльності Всеукраїнської Спілки краєзнавців, її правління, керівних органів на місцях, як зазначено в Статуті, є розвиток краєзнавчого руху в органічному поєднанні всіх його державних, громадських і шкільних форм, залучення до пізнання рідного краю широких верств населення, використання досвіду, набутого в цій галузі в Україні та за кордоном.

Основне місце в діяльності Спілки посідає: виховання у громадян почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу, а також інших народів, пов'язаних з ним своєю долею, шанобливе ставлення до скарбів рідної природи і культури, всебічне

сприяння розвитку державності незалежної України, відродження духовності та історичної пам'яті українського народу.

Після першого з'їзду Спілки розпочався активний процес утворення місцевих краєзнавчих організацій. Зокрема, були створені і плідно запрацювали Черкаська, Харківська, Полтавська, Тернопільська, Житомирська, Волинська, Рівненська, Чернігівська, Донецька, Дніпропетровська, Івано-Франківська, Одеська, Миколаївська, Хмельницька, Чернівецька обласні організації Спілки. Всеукраїнська спілка краєзнавців, Селянська спілка України і редакція газети "Сільські вісті" розробили програму "Пам'ять втрачених сіл", яка передбачає створення літопису зниклих населених пунктів. Ця праця матиме виняткове значення для виховання почуття духовного зв'язку поколінь, відродження історичної пам'яті українського народу.

Разом із Лігою історичних міст та відділом регіональних проблем Інституту історії України Всеукраїнська спілка краєзнавців розпочала роботу з підготовки і видання літопису історичних міст України. Саме історичні міста і села були колискою, де зароджувалася українська держава, вони були тими історичними осередками, де розвивалася самобутня національна культура, національні традиції, створювалася історико-культурна спадщина нації.

9 грудня 1995 р. Президент України видав Указ "Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури", засновано Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеся Гончара, який, акумулюючи добродійні кошти, сприяє відродженню українських святинь, що були в різний час знищені (зокрема, Михайлівського Золотоверхого собору початку XII ст. і Успенського собору Києво-Печерської лаври початку XI ст.).

Спілка краєзнавців разом зі Спілкою письменників України звернулися до Верховної Ради, Кабінету Міністрів і громадян України з відозвою "Збережемо тую славу" про створення національного Пантеону видатних діячів минулого.

У 1990-х рр. було організовано і проведено ряд Всеукраїнських і регіональних краєзнавчих конференцій у Кам'янці-Подільському, 1991 р.; Луцьку, 1993 р.; Києві, 1993 р.; Черкасах, 1993 р.; Полтаві, 1992 р.; Косові, 1994 р.; Слов'янську, 1994 р.; Каневі, 1992 р.; Дніпропетровську, 1995 р. тощо. Ці конференції стали пам'ятним явищем у науковому краєзнавчому житті. Нині їх проведення перетворилося на добру традицію. Краєзнавчі конференції є форумами і трибунами, які консолідують подвижників сучасного національного краєзнавства, вони сприяють широкій пропаганді краєзнавства в Україні й розбудові краєзнавчих осередків на місцях.

За роки незалежності України справжніми науково-методичними краєзнавчими центрами стали: Музей народної архітектури та побуту України, Чернігівський музей імені В. Тар-новського, Дніпропетровський музей імені Д. Яворницького, Львівські історичні музеї, Полтавський та Черкаський обласні краєзнавчі музеї.

Всеукраїнська спілка краєзнавців зініціювала новий напрям краєзнавчих студій - дослідження проблем церковної історії та культури в контексті краєзнавчої роботи в Україні.

Значними напрямками роботи ВСК є також літературне та культурно-мистецьке краєзнавство. Спілка, зокрема, виступила одним із співініціаторів

Державної програми "Повернуті імена". Повернення творчої спадщини, збирання і видання творів, біографічних документів, влаштування меморіальних музеїв і кімнат, встановлення пам'ятних знаків, записи спогадів з вуст живих сучасників про письменників та їхню творчість - ось далеко не повний перелік добрих справ у цій царині краєзнавства, який постійно поповнює національну духовну скарбницю України.

Одним з важливих завдань Спілки краєзнавців на сучасному етапі її розвитку є дослідження особливостей (у тому числі рекреаційно-туристичних) кожного регіону, виявлення, облік та збереження не лише культурних, але й пам'яток природи, природних ресурсів краю, організація національних парків і біосферних заповідників, охорона унікальних ландшафтів, рідкісних та зникаючих видів рослин та тварин, створення національної екомережі з метою збереження ландшафтного й біотичного різноманіття держави. У зв'язку з цим важливим напрямом діяльності Спілки є подальший розвиток географічного та туристичного краєзнавства (рис. 1.5).

Рис. 1.5. Основні завдання національного краєзнавства на сучасному етапі розвитку

Всеукраїнська спілка краєзнавців координує діяльність і проводить спільну роботу в тісній співдружності з Українським географічним товариством (УГТ) та його осередками в областях.

У вересні 1992 р. у Рівному відбулася Установча конференція незалежного Українського географічного товариства. У ці ж дні в Рівному працювала перша Всеукраїнська науково-теоретична конференція, на якій розглядалися стан і проблеми розвитку географічного краєзнавства в державі. Значну увагу розвитку краєзнавчої тематики було приділено на 2-8 з'їздах УГТ.

У наш час Українське географічне товариство та його осередки в усіх областях і АР Крим виступають головним координаційно-науковим "двигуном" географічного краєзнавства в Україні. Під їхньою егідою проводяться конференції, симпозіуми, семінари, круглі столи, читаються лекції, видаються збірники тез, матеріалів, наукових праць, науково-популярна література, посібники з географії рідного краю.

Базовою установою УГТ є Інститут географії НАН України, створений у 1991 р. (очолює член-кореспондент НАН України Л. Руденко). Плідно працюють відділи УГТ у Києві, Харкові, Львові, Чернівцях, Одесі, Сімферополі, Луцьку, де діють потужні університетські центри з географічними факультетами, та в містах, де є природничо-географічні факультети в педагогічних інститутах (Вінниця, Суми, Луганськ, Тернопіль тощо).

У 1953-1970 рр. у Києві видавався методичний збірник "Краєзнавство в школі".

Велику роль у становленні географічного краєзнавства в Україні на сучасному етапі відіграє тижневик "Географія. Краєзнавство. Туризм". Заснований у 1996 р. спільно з Асоціацією вчителів України, цей часопис нині є науково-популярним і організаційно-методичним флагманом краєзнавчого руху в Україні.

Розбудова української державності зумовила позитивні зміни у змісті географічної та історичної освіти в загальноосвітній та вищій школах. З 1992/93 н. р. в 5-му класі загальноосвітніх шкіл України вперше почав викладатися новий курс "Рідний край", яким передбачається здійснити логічний перехід від природознавства до систематичного курсу географії. Поглиблене вивчення "малої батьківщини" триватиме у 8-х і 9-х класах, де поряд із цілісним формуванням в учнів географічного образу України як суверенної держави, по кожній темі органічно вивчається матеріал з географії своєї території (області, району, міста, села). Нові методичні засади спонукали до нового методичного переосмислення структури навчального краєзнавчого матеріалу. На регіональних, обласних і районних рівнях в Україні з 1990-х рр. почали видаватися посібники і підручники з географії рідного краю, побудовані на краєзнавчому матеріалі (наприклад, "Географія Житомирської області", "Атлас. Житомирська область").

Важливою ділянкою роботи Української спілки краєзнавців є видавнича діяльність. Першим набутком у цьому напрямі став фундаментальний збірник "Репресоване краєзнавство", що побачив світ у 1992 р. В Україні з'являються регіональні краєзнавчі періодичні видання - щорічники, збірники, альманахи: "Краєзнавець Черкащини", "Відродження", "Січеславщина", "Волинські дзвони", "Джерело" та ряд інших.

Непересічною подією для всієї географічної науки та українського краєзнавства став вихід у світ першої в історії нашої держави Географічної енциклопедії України у трьох томах. Це унікальне видання вміщує 7150 статей, 743 карти, 1943 ілюстрації, з яких частина має краєзнавчий характер. Це, насамперед, статті про об'єкти туризму (з картами всіх областей України), характеристики природи та господарства всіх областей та районів, статті про розвиток географічних досліджень учених-географів, про краєзнавчі музеї тощо.

Ось чому досить своєчасними стали Указ Президента України "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" від 23.01.2001 р. № 35, а також відповідна Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року" від 10.06.2002 р. № 789. Ці законодавчі акти окреслили стратегічні напрямки розвитку національного краєзнавства.

У національній "Програмі розвитку краєзнавства...", зокрема, передбачається: видати енциклопедичне багатотомне зібрання "Історії міст і сіл України" у новій редакції, розробити програму з курсу "Краєзнавство" та запровадити курс краєзнавства у ВНЗ, загальноосвітніх школах, підготувати довідник "Музеї та заповідники України", заснувати премію імені Дмитра Яворницького за особливий внесок у розвиток краєзнавства тощо.

На завершення розділу дозволимо собі навести промовистий фрагмент з виступу Голови Всеукраїнської спілки краєзнавців, академіка Петра Тронька на 11-му з'їзді Спілки (31.10.2002 р.) з огляду на його програмний зміст-дороговказ: "Попереду в нас - велика почесна і відповідальна робота Щодо зміцнення і розвитку нашої молодшої суверенної держави, відродження її правдивої історії. Нумо ж до праці, брати! Шлях, пройдений краєзнавством з початку 90-х рр., як і шлях українського народу, був нелегким, але хвилюючим.

У наші дні, коли відроджується суверенна Українська Держава, разом з нею відроджується і набирає сили Всеукраїнська спілка - спілка дослідників і шанувальників рідного краю. Ми пишаємося з того, що ми, сучасні краєзнавці, є законними спадкоємцями всього того доброго і чесного, що було створено нашими попередниками за минулі роки. Будьмо ж і надалі гідними продовжувачами славних традицій українського краєзнавства, цієї науки про малу вітчизну, про її історію, культуру, традиції, біля колиски якої стояли видатні представники нашого народу" [1].

Висновки

1. Краєзнавчий рух в Україні (XIX-XX ст.) сприяв широкому залученню громадськості, зокрема молоді, до процесу національно-культурного відродження краю, піднесення культурно-просвітницької роботи та національної самосвідомості українського народу.
2. Туристично-краєзнавчий рух мав суттєвий вплив на формування особистості, сприяв процесу подальшого утвердження туризму, виникненню нових туристичних секцій та гуртків у молодіжних спортивних товариствах та зростанню кількості їх членів.
3. Найбільш поширеними формами туристично-краєзнавчої роботи були прогулянки, екскурсії, мандрівки, експедиції, зльоти, змагання.
4. Пріоритетними напрямками туристично-краєзнавчої роботи в Галичині були:
 - ознайомлення з духовно-культурною спадщиною українського народу та його історичним минулим;
 - залучення української молоді до суспільно-корисної роботи;
 - національно-патріотичне виховання;
 - підготовка до національно-визвольної боротьби за незалежність України;
 - формування національної свідомості та християнської моралі;

- загальнофізичний розвиток, оздоровлення, активний відпочинок, формування здорового способу життя.

Рекомендована література

1. II З'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавства (25.12.1996 р., м. Київ): Матеріали та документи / Ред. кол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. - К.: Рідний край, 1997.
2. Андрухів І. О. Виховна діяльність українських молодіжних товариств у Галичині (1894-1939 рр.): Автореф. дис. ...канд. пед. наук. - Івано-Франківськ, 1997. - 19 с.
3. Арсенич П. Фольклорно-етнографічна діяльність Заг-линських на Гуцульщині // Народна творчість та етнографія. - 1987. - № 3. - С 52-54.
4. Бальтазар Гакет і Україна / Авт.-упор. М. Вальо. - Л., 1997. - 152 с.
5. Блажкевич А.Л. Країнознавча бібліографія Галичини: становлення та розвиток (XIX - 30-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. ...канд. іст. наук. - К.: Київ. нац. ун-т культури і мистецтва, 2003. - 19 с.
6. Боплан Г. Л. Опис України. - К.: Наукова думка, 1990.
7. Вацебу О. Нариси з історії західноукраїнського спортивного руху. - Л., 1994. - 264 с.
8. Випуск "Галицьке краєзнавство" // Галицька брама. - 1995. - № 5-6.
9. Вісьтак О. Країнознавчі студії у Галичині у міжвоєнні роки // Наукові записки Терноп. держ. пед. ун-ту. - 2000. - №2. - С. 52-56.
10. Вісьтак О., Шаблій О. Краєзнавчі дослідження українських географів у міжвоєнний період // Історія української географії: Спецвипуск: Краєзнавство. - 2001. - Вип. 4. - С. 24-29.
11. Габрель М.М. Вузькоколіїні залізниці Східної Галичини: вплив на архітектурно-ландшафтну організацію території і перспективи сучасного використання // Залізничний транспорт України. - 1999. - № 4. - С 24-27.
12. Гавдяк М. Завдання українського краєзнавства // Наша Батьківщина. - 1937. - Перший річник. - С 4-9.
13. Гаврилів Б. М. Розвиток українського історичного краєзнавства на Прикарпатті (XIX - поч. XX ст.): Автореф. дис. ...канд. іст. наук. - Чернівці, 1996. - 19 с.
14. Гуменюк Г. Краєзнавство в українських гімназіях Галичини (початок XX ст.) // Шлях освіти. - № 2. - 2003. - С 46-50.
15. Дашкевич Я. Садов Баронч як історик-краєзнавець // Галицька брама. - 1995. - № 5-6. - С. 6.
16. Дем'ян В. Г. Таланти Бойківщини. -Л.: Каменяр, 1991.
17. Доктор географії Олена Степанів / Упоряд. проф. О. Шаблій. - Л.: Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002.
18. Енциклопедія українознавства / Гол. ред. проф. В. Ку-бійович. - Л.: НТШ, 1993. - Т. 2. - С. 583-589; Т. 3. - С.1189.
19. Жупанський Я. І. Історія географії в Україні: Навч. по-сіб. - Л.: Світ, 1997. - 204 с.
20. Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства // Краєзнавство. - 1994. - №1 - 2. -С. 3-7.
21. Жупанський Я. І. Стародавня картографічна інформація про Україну //

- Український географічний журнал. - 1993. - № 1. - С 46-50.
22. Зайцева З.І. Мирон Кордуба й українські наукові товариства // Український історичний журнал. - 2002. - № 6. - С 108-122.
23. Заклинський М. Опис мандрівки по Карпатах // Пізнай свій рідний край: Бібліотека для молоді "Ранок". - 1937. - Число 7-8.
24. Заклинський М. Пізнай свій рідний край. Опис мандрівки по Карпатах. - Л., 1937. - 64 с
25. Заклинський Р. Географія Руси. Русь галицька, буковинська і угорська. - Л.: Просвіта, 1887. - 150 с.
26. Історія Осмолодської пущі / Під ред. П. Третяка, В. Пар-пана. - Л.: НТШ, 1997. - 145 с
27. Каменогорський С. Завдання українського мандрівництва // Наша Батьківщина. - 1938. - Ч. 6. - С 143 - 149.
28. Кандя А. Академік С. Рудницький і розвиток українського краєзнавства / Академік Степан Рудницький - основоположник географічної науки: 36. наук, праць / Відп. ред. О. І. Шаб-лій. - Л.: ЛДУ імені Івана Франка, 1994. - С 73-84.
29. Ковалюк Р. Українська мандрівка в Галичині в ХІХ ст. / З історії вітчизняного туризму: 36. наук. ст. - К.: ФПУ, 1997. - С 32-38.
30. Козицький А. М. Український краєзнавчий рух у Галичині у міжвоєнний період // Краєзнавство і туристика. - 1995. - № 1. - С 7-8.
31. Корнєєв О. Розвиток географічного краєзнавства в Україні (кінець ХІХ - початок ХХ століття) // Географія та основи економіки в школі. - 2005. - № 3. - С. 42-45.
32. Костриця М. Витоки географічного краєзнавства в Україні // Географія та основи економіки в школі. - 2000. - № 1. - С 31-32; 2000. - № 2. - С. 34-36.
33. Костриця М. Географічне краєзнавство: поступ у 3-тє тисячоліття // Краєзнавство, географія, туризм. - 2002. - №2. - С 5-7.
34. Костриця М. Початки географічного краєзнавства в Україні (18-50 роки ХІХ ст.) // Географія та основи економіки в школі. - 2001. - № 1. - С 44-45; № 3. - С. 35-37.
35. Крип'якевич І. З історії Галицького краєзнавства // Туристика і краєзнавство. - 1995. - Ч. 1. - С. 1-3.
36. Крип'якевич І. З історії української туристики // Наша Батьківщина. - 1937. - Перший річник. - С. 35-38.
37. Круль В. П. Краєзнавство: історична географія: Конспект лекцій. - Чернівці: ЧДУ, 1999. - 107 с.
38. Круль В. П. Краєзнавче дослідження географічних процесів заселення Галичини: Автореф. дис. ...канд. геогр. наук. - Л., 1996. - 21с.
39. Круль В., Чернюк Г. Географо-краєзнавчі поняття історичного дослідження Галичини // Історія української географії. - 2000. - Вип. 1.
40. Кубійович В. Туристика в Карпатській Україні // Наша Батьківщина. - 1939. - Ч. 1. - С 4-8.
41. Кузишина А. З історії організації туристсько-краєзнавчої роботи в Галичині (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.) // Історія української географії. - 2002. - Вип. 5. - С. 42-43.
42. Кукурудза С. І. Перша україномовна географо-краєзнавча монографія в Галичині // Історія української географії. - 2003. - Вип. 17. - С 60-65.

43. Культура і побут населення України: Навч. посіб. / З.1. На-улко, Л. Ф. Артюх, В. В. Горленко та ін. - К.: Либідь, 1999.
44. Лавринюк В. Розвиток краєзнавства на території Тернопільщини / Наукові записки тернопільського краєзнавчого музею. - Тернопіль, 1993.
45. Лемешко О., Філіпов З. Історія розвитку туристичного руху на Дрогобиччині / III Міжнародна науково-практична конференція "Проблеми активізації рекреаційно-оздоровчої діяльності населення". - Л., 2001.
46. Лехман Т. Іван Франко - пропагандист краєзнавчих екскурсій // Краєзнавство. Географія. Туризм. - 2003. - №4 (334). - С. 22.
47. Луцький Я. В. Історія туризму в Галичині до 1939 року / З історії вітчизняного туризму: Зб. наук, статей. - К.: Інститут туризму, 1997. - С. 66-75.
48. Луцький Я. В. Туристична робота в "Пласті" (1912- 1930 рр.) // Теорія та менеджмент фізичного виховання: Науково-методичний журнал ХДПУ імені Г. С. Сковороди. - 2003. - №1.
49. Луцький Я. В. Формування і становлення туристичного руху в Галичині (1832-1939 рр.) // Теорія та методика фізичного виховання. - 2002. - № 2. - С. 25-28.
50. Мариняк Н., Мариняк Я. Сучасне географічне краєзнавство в Україні: суть і завдання / Праці НТИІ. - Л., 2003. - Т. XL. - С. 332-336.
51. Нарис історії "Просвіти" / Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник та ін. / Популярна енциклопедія "Просвіта". - Львів; Краків; Париж: Просвіта, 1993. - Ч. I. - С. 3-63.
52. Нестперук Ю., Рожко І. З історії рекреаційного природокористування у Чорногорі та шляхи його оптимізації в сучасних умовах / З історії вітчизняного туризму: Зб. наук, праць. - К., 1997. - С. 182-191.
53. Нестперук Ю. Рослинний світ Українських Карпат: Чорногора. Екологічні мандрівки. - Л.: Бак, 2003.
54. Огоновський В. Піонер українського подорожництва // Наша Батьківщина. - 1937. - Перший річник. - С. 38-41.
55. Пашкевич О. З діяльності українського краєзнавчо-туристичного товариства "Плаї" // Наша Батьківщина. - 1937. - № 2.
56. Пеленський Ю. Матеріали до краєзнавчої бібліографії Галичини, Волині та Закарпаття (українські книги за 1900- 1935 рр.). - Л., 1936.
57. [Петранівський В. Л. Галицька карпатська туристська інфраструктура: історичний аспект \(друга половина XIX ст. - 1939 рік\) // Франкова криниця. - 2004. - № 38-39 \(1034- 1035\). - С. 4.](#)
58. Петраш О. "Руська трійця": М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький та інші літературні послідовники. - К.: Дніпро, 1986.
59. Питуляк М. Р. Розвиток туризму на Тернопільщині у 20-30 рр. XX ст. / З історії вітчизняного туризму: Зб. наук, статей. - К.: ФПУ, 1997. - С. 76-82.
60. Підручна книжечка пластуна і пластунки. - Нью-Йорк, 1990.
61. Повість врем'яних літ. Літопис (за Іпатіївським списком). - К.: Радянський письменник, 1990.
62. Подорожі в Українські Карпати: Збірник / Упоряд. і вступна стаття М. А. Вальо. - Л.: Каменяр, 1995.
63. Прокоп Г. Реалізація краєзнавчого компонента в педагогічній думці Галичини в контексті європейських освітніх традицій // Мандрівець. - 2004. - №

6.

64. Прус І. Т. Питання шкільного краєзнавства в системі поглядів К. Д. Ушинського / Педагогічні ідеї К. Д. Ушинського. - К.: Вища школа, 1974. - С 210-216.

65. Ровенчак І. Бальтазар Гакет як географ України // Історія української географії. - 2000. - Вип. 2. - С. 56-61.

66. Рудницький С. Л. Радянська туристика // Краєзнавство. - 1926. - № 2 - 3. - С 8-13.

67. Самоплавська Т. Роль Українського комітету краєзнавства в організації краєзнавчої роботи шкіл України в 20-х роках ХХ століття // Шлях освіти. - 2003. - № 3. - С 43-47.

68. Свенціцький І. Про музеї та музейництво. - Л., 1920.

69. Серкіз Я. З історії галицького краєзнавства // Галицька брама. - 1995. - № 5-6. - С 1.

70. Серкіз Я. Іван Гавришкевич - мандрівник і краєзнавець / Розвиток туризму в Україні: 36. наук, статей. - К.: Слов'янський діалог, 1995. - С. 140-145.

71. Серкіз Я. Історичне краєзнавство. - Л.: ЛОНМІО, 1995.

72. Серкіз Я. Український краєзнавчий журнал "Наша Батьківщина" (1937-1939) / Українська періодика: історія і сучасність. - Л., 1993.

73. Сухий О. М. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIV - поч. ХХ ст. - Л.: ЛДУ імені Івана Франка, 1999.

74. Тирик Я. Дорогами і стежками Івана Франка: Туристичний путівник. - Л.: Простір-М, 2002. - 44 с.

75. Тирик Я. Золоте кільце Бойківщини: Туристичний маршрут. - Л.: Простір-М, 2003. - 79 с.

76. Тирик Я. Руський Путь - прадавній шлях через Карпати. - Л.: Простір-М, 2003. - 146 с.

77. Тисовський О. Життя в Пласті: Посібник для українського пластового юнацтва. - Торонто; Детройт, 1961.

78. Тронько П. Т. Національне краєзнавство незалежної України: досвід та перспективи / Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський, 2004. - С 3-13.

79. Тронько П. Т. Родовід українського краєзнавства // Краєзнавство. - 1993. - № 1.

80. Тронько П. Т. Українське краєзнавство в ХХ столітті. - К., 2002.

81. Трофим'як Б. Професор Іван Боберський - творець національної системи виховання елітної генерації української молоді (1901-1918 рр.) // Мандрівець. - 2005. - № 1.

82. Федорченко В. К., Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні: Навч. посіб. - К.: Вища школа, 2002.

83. Франко І. Галицьке краєзнавство: Збір. творів: У 50 т. - К.: Наукова думка, 1986. - Т. 46. - Кн. 2. - С 116-150.

84. Чоповський В. Українська інтелігенція у національно-визвольному русі на Західній Україні (1918-1939 рр.). - Л., 1993.

85. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. - Спб., 1872-1878.

86. Чудійович І., Басараб А., Гнатишин М. Вузькоколійки Сколівських Бескидів / III Міжнародний форум "Карпатський трамвай": Збір, інформ. матеріалів. - Л.: Каменяр, 2004.
87. Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький - фундатор української географії. - Л.: РВВ ЛДУ, 1993.
88. Шаблій О. І. Історичні виміри української географії / Історія української географії і картографії: Матеріали наукової конференції. - Тернопіль, 1995. - С. 75-76.
89. Шаблій О. І. Мандрівки Володимира Кубійовича / Мемуарна бібліотека НТШ. - Число 6. - Л.: Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка, 2000.
90. Gundowski J. Ukrainische Beskiden Wschodnie: Monografia krajoznawcza. - Warszawa: DIALOG, 1997.
91. Krudowski W. Dzieje Polskiego Towarzystwa Tatrarskiego. - Warszawa; Krakow, 1988.
92. Prymarovich O. Powrote w Czarnohore. - Pingzkow, 1933.
93. Rymarowicz L. Z historii ukraińskiego krajoznawstwa // Play. - 1996. - Nr. 9.

